

NIKAD BLIŽE SMRTI

Mira

Radovanović

Na početku 5. ofanzive bila sam u krojačnici pri intendanturi Prve dalmatinske brigade, da bih kao rekonvalescent od tifusa imala manje napora. Ranije sam radila u sanitetu.

Iz okolice Gacka, gdje smo se dugo zadržali, prešli smo na Bajevo Polje, a zatim u Župu Nikšićku odakle smo, poslije nekoliko dana prešli na cestu Nikšić — Savnik. Intendantura je bila smještena u šumi, istočno od Gvozda. Mislim da smo tu ostali 4—5 dana. Cesto su nas bombardirali i mitraljirali avioni. Sjećam se da sam sa drugaricom Maricom Lokas iz Trogira, prala rublje drugova kraj jedne čatrnje. Jedna »roda« se okomila baš na nas dvije, nekoliko puta nas nadlijetala, a mi smo joj uzmicale, vrteći se oko zida čatrnje.

Kad su Nijemci napali od Nikšića, povukli smo se cestom prema Šavniku, pa smo onda skrenuli na Pivsku planinu. Po njoj smo se kretali nekoliko dana. Tu sam vidjela mnogo napuštenog materijala koji se nije mogao dalje nositi, kao što su pisaci strojevi, papir, kazani i slične teže stvari koje su zahtijevale konja za nošenje, a nisu bile u ovoj teškoj situaciji neophodne.

Znali smo da se Nijemci preko Durmitora spuštaju za nama i da će kroz koji dan stići i zauzeti ovaj uski prostor između kanjona Pive i Tare, gdje smo se sada nalazili. Zato je svatko želio da što prije prijede Pivu. Užurbano smo se počeli spuštati niz strmu stranu kanjona Pive, k mjestu gdje je bio podignut vrlo primitivan most od dva položena bukova stabla. Ali vrlo sporo smo se spuštali k vodi, pošto je staza bila vrlo strma i uska, a na mnogim mjestima

toliko opasna da se moglo skotrljati duboko niz kanjon. Staza je bila prekrivena mnogobrojnim bolesnicima i ranjenicima koji su ležali na nosilima ili na goloj zemlji. Bilo je dosta požrtvovanih bolničarki koje su s mnogo strpljenja radile oko njih. Ali to su bili teški ranjenici i uvijek su nešto tražili, pa smo svi u tome sudjelovali kad bismo se na pojedinim mjestima zaustavili. Predosjećali su da im se približava velika opasnost, pa su željeli da ih što prije prenesu do vode. Sjećam se jedne drugarice koja me je, kad sam joj pomogla da se namjesti na nosila, molećivo pogledala i zatražila da je uzmem na leđa i ponese. Teško mi je bilo što joj želji ne mogu udovoljiti — i sama sam se jedva kretala oslanjajući se na dva štapa. Još teže mi je što nije bilo izgleda da će joj netko drugi takvu molbu ispuniti.

Bilo ih je dosta koji su već mrtvi ležali na nosilima. Usjekao mi se u pamćenje lik jedne drugarice koja je imala tako lijepo lice kakvo sam rijetko vidjela. Kad sam je bolje pogledala, vidjela sam da je već mrtva. Idući k vodi, bilo je sve više i više nosila, a kod same vode bilo ih je ponajviše. Teško se moglo mimo njih prolaziti. Bili smo uvijek navikli da se sve pokuša kako bi se spasili ranjenici. Sada sam bila zabrinuta za sudbinu ovih drugova i drugarica koji se nisu mogli sami kretati, pa sam upitala neke rukovodioce što će biti s njima. Rekli su mi da će svi nepokretni biti smješteni u neke pećine i obezbijeđeni hranom i bolničarima, a kad Nijemci budu prošli da ćemo se vratiti po njih.

Prelazeći Pivu preko vrlo nesigurnog mosta, umalo da nisam pala u vodu kad sam bila na sredini.

•"

ii .' , i ,

OD PIVE DO SUTJESKE i- -

Ne sjećam se koliko je trajao put od Pive do Sutjeske. Intendantura i bolnica Prve dalmatinske nisu prešle Sutješku s ostalim dijelovima ove brigade, koji su se probijali kao prethodnica 3. divizije. Mi smo bili ostali iza njih i 12. lipnja nalazili smo se nekoliko sati marša daleko od Sutjeske, a poslijepodne trebalo je da krenemo prema rijeci. Međutim, kad smo se spremili za pokret, rečeno nam je da čekamo. Tu se na nešto čekalo, i tek smo poslije pola

noći produžili (pošto su prije nas prešle neke jedinice 5. crnogorske brigade). U zoru 13. lipnja prešla sam Sutjesku držeći se za rep konja, na kome je jahao starac Stipe Šutić koji je poginuo u ovoj ofanzivi. Peli smo se nekoliko sati uz drugu stranu kanjona Sutjeske. Negdje izjutra odjednom iznad nas planu paklena vatra. Svi smo potrčali uz brdo, u pravcu te vatre, kako bismo se što prije pobili kroz vatrenu liniju, vjerujući da je to posljednja koja nam stoji na putu. Oko i između nas cijeli teren je bio obasut tisućama mitraljeskih zrna i stotinama mina iz bacača. Uvlačili smo noge u jame koje su pravile eksplozije mina, znajući da je bolje poginuti nego biti ranjen u noge. Jednog momenta upita nas jedna Crnogorka da li imamo zavojnog materijala, jer je mnogo drugova i drugarica ranjeno, a među njima i komandant divizije Sava Kovačević. Govorilo se da je ranjen, međutim, on je već bio mrtav. Zaustavili smo se u nekoj uvali u šumi. Bila je tu uglavnom grupa iz moje intendature. Tu smo ostali sve do poslije podne. Prestala je ona jaka vatra, ali je oko nas i dalje pucalo. I avioni su cijeli dan kružili, ali oko nas nisu bombardirali. Vidjeli smo kako nam se približava jedna kolona. Netko reče da je to naš Mostarski bataljon, ali ubrzo smo uvidjeli da su to Nijemci. Vidjela sam kako naš intendant Lešo baca kaput sa sebe da bi mogao bolje trčati. Potrčali smo za njim svi u manjim grupicama kroz šumu, ne znajući kuda trčimo. Torbicu s ličnim stvarima bacila sam da bi mi bilo lakše.

Poslije dugog trčanja i lutanja, u sumraku smo ugledali opet jednu grupu pred sobom. Pomislili smo da su to opet Nijemci i da sada nemamo kuda. Ali, bili su to naši drugovi iz raznih brigada. Uskoro nas se dosta sakupilo. Rečeno nam je da se grupiramo po brigadama. Jedan je drug prozivao: Crnogorce, Hercegovce, Krajišnike, Dalmatince, itd. Na njegov poziv formirale su se pojedine grupe. Naređeno nam je da skinemo cipele da nas neprijatelj ne bi čuo, jer je Nijemaca bilo svuda oko nas. Išli smo cijelu noć, zastajkujući i osluškujući. Kad je svanulo, opet smo, ne mnogo daleko ispod sebe, ugledali Sutjesku. Smjestili smo se pod neke vrlo visoke stijene pri vrhu brda. Tu smo se podvukli tako da nas Nijemci nisu primijetili, iako su se nalazili iznad nas na stijenama. Povremeno smo ih čuli kako zvižduću iznad nas. Mislim da nas je ovdje bilo 300—500.

Predvečer toga dana, 14. lipnja, izvukli smo se ispod stijena oprezno da nas Nijemci ne primijete, i krenuli natrag na desnu obalu Sutjeske, ali to je bilo zapadnije od mjesta gdje smo ranije prelazili. Vidjeli smo ispred sebe most. Traženi su bombaši koji će ga zauzeti. Međutim, to se nije pokušalo. Kad smo se približavali vodi sa začelja smo čuli kako Nijemci viču: halt! Jurnuli smo u Sutješku ali nas s druge strane sačeka paklena vatra. Sve je gorjelo od njemačkih ručnih bombi i mitraljeza. Drugovi su padah i Sutjeska ih je masovno nosila. Ja sam nepovrijeđena prešla na drugu stranu i popela se uz brdo.

PROBIJANJE U GRUPICAMA

Poslije dugog penjanja i provlačenja između neprijateljskih dijelova naišla sam na jednu našu manju grupu. To je bio dio štaba 3. divizije, a među njima zamjenik komandanta i intendant. Molila sam ih da me prime, a oni, znajući da sam Bolničarka u diviziji, pitali su me imam li sanitetskog materijala.

Za one partizane koji nisu uspjeh da se probiju za glavninom naših snaga već su razbijeni na Sutjesci, bilo je vrlo opasno kretati se u većim grupama, jer je cijeli teren bio posijan njemačkim bunkerima, tako da su se najbolje mogle probijati grupe po dva-tri, a najviše pet ljudi. Mnogo ovakvih grupica se formiralo i rasformiralo ovih dana oko Sutjeske. One su krstarile u raznim pravcima. Neke su imale sreću da se cijele provuku kroz njemačke položaje, neke su prepolovljene, a neke potpuno uništene.

Jedan dan sam se kretala s ovom grupom. Bio je to 15. hpnja — točno godinu dana otkako sam se nalazila u partizanima. Vukli smo se cijeli dan od žbuna do žbuna, polako, oprezno, stalno oslušujući, jer smo svakog časa mogli naići na Nijemce; svaki čas smo ih čuli kako govore, svakog časa je oko nas pucalo, svaki čas smo nalazili mrtve drugove, a bilo je dosta i njemačkih leševa. Cesto bismo primijetili kako leži Švabo sa šljemom. Mislili smo da nas vreba, a kad bismo mu se poslije dugog opreznog privlačenja približili, ustanovili bismo da je mrtav.

Na jednom mjestu smo se zaustavili, pa je intendant izvadio iz torbe komadić konjetine. Moglo je biti oko pola kila. To je isjekao na 7—8 jednakih dijelova, koliko nas je tada bilo u grupi. Kad smo se okrijepili nastavili smo se provlačiti tiho, bosi, na prstima do mraka. Na nekoliko mjesta naišli smo na drugove koji su se popeli na bukvu i skrili se u krošnje, ne našavši drugog izlaza. Kad su nas vidjeli, sišli su i pridružili se našoj grupi. Kad se smračilo, iz jednog bunkera, iz blizine, otvorena je na nas strašna vatra. Povukli smo se i sklonili se u stranu. Drugovi su rekli da nećemo moći naprijed dok se ne razdani, pa ćemo tu malo odspavati.

Kad sam se ujutro probudila, vidjela sam da sam sama. Ostali su bili krenuli naprijed. Krenula sam, ne bih li ih negdje sustigla, ali u blizini sam čula Nijemce. Ništa mi nije ostalo već da se popnem na bukvu. Bila je velika i lisnata, sa podesnim granama, pa sam se, iako iscrpljena, mogla popeti pet-šest metara visoko. Uzjahala sam jednu debelu granu i obgrlila stablo i u takvom položaju provela cijeli dan i noć. Jednom sam pokušala da se popnem više, ne bih li osmotrila teren oko sebe, ali nisam uspjela, pa sam se vratila na staro mjesto, gdje sam se osjećala sigurnom. Nijemci su me mogli otkriti jedino kad bi došli baš pod tu bukvu i pogledali pravo gore. Grleći tako svoju bukvu, provela sam do sutradan izjutra. Mislim da nisam te noći spavala, jer su uvjeti za to bili loši.

Sutradan, 17. lipnja, sišla sam polako na zemlju u namjeri da nekud produžim. Ali, čim sam pogledala desno, na 100 metara od mene nalazio se Nijemac. Počela sam natraške da se povlačim, ali u jednom momentu stala sam na neku suhu granu. Zapucketalo je ispod moje bose noge. Švabo je čuo, hitro se okrenuo prema meni s uperenom puškom. Ja sam nastavila da idem natraške sve brže i brže, kad je Nijemac krenuo za mnom počela sam da trčim što sam mogla brže. Čula sam nekoliko pucnjeva iza sebe, ali nisam bila pogođena.

Trčala sam jedno četvrt sata, pa sam opet ugledala nekoliko naših (mislim da su bili Crnogorci). Dok sam se za čas zaustavila kod njih primijetila sam neku priliku šćućurenu u šumi, pokrivenu šalom preko glave. Kad sam došla blizu, vidjela sam da je to moja dobra poznanica Bosiljka Visković, iz Podaca kraj Makarske. Sada smo se nas dvije probijale skupa sve do kraja. Dok smo tiho raz-

govarale, primijetile smo, nedaleko od nas, kako jedan Nijemac daje obojenim platnom znak avionima.

U međuvremenu smo izgubile one Crnogorce, a namjerile smo se na tri Sandžaklije. Molili smo ih da nas prime u svoju grupu. Jedan odgovori da ih je bilo pet, pa su se podijelili u dvije grupe, jer se u petero teško probijati. Tako se, kaže, rastao od rođenog brata, koji je pripao drugoj grupi. Rekoše da bi jednu mogli primiti, ali dvije ne mogu. Pošto se nismo htjele rastajati, primili su nas na kraju obje. S njima smo se zadržali cijeli dan, vrteći se stalno u istom krugu. Jedan od njih imao je malo zobi u džepu. Uvukao se u jedan žbun i zapalio malu vatru od trave, opalio tako onu zob i podijelio svakom po nekoliko zrna. Jedan drugi dao nam je po komadić loja. Zob sam pojela, a loj sam sačuvala, jer ga nisam mogla jesti. Pristala sam da idemo s njima i u Sandžak, samo da izađemo iz ove; šume i udaljimo se od Nijemaca.

Oko pet sati poslije podne krenuli smo dalje, a malo nakon toga čuli smo kako netko iz šume šapće: »Pst! Pst!« Najprije se nismo usudili da pogledamo tko je, a kad se to ponovilo, pogledali smo i, kao da me sunce ogrijalo, ugledala sam starog Antu Šutića, jednog od najstarijih komunista iz Makarskog primorja, s kojim sam skupa bila u intendanturi. S njim je bilo pet-šest drugova, kojima ne bijaše pravo da se grupa poveća s nama dvjema. Ante reče da nas mora primiti jer smo iz iste jedinice i iz istog kraja. Tako smo napustile drugove iz Sandžaka i produžile sa Sutićevom grupom. Idući tako primijetila sam da se krećemo prema onom vrhu gdje su nas prije dva dana Nijemci sačekali vatrom iz bunkera dok sam bila u onoj prvoj grupi. Saopćila sam to drugovima, pa je riješeno *da* jedan Krajišnik, koji je ranije bio komandir, izvidi taj položaj! Dugo se zadržao, a kad se vratio, saopćio je da su bunker prazni. Neki su se popeli na bukvu i vidjeli kako Nijemci u velikim grupama žurno napuštaju ovaj teren. Ipak smo se vrlo oprezno privukli bunkeru. Tu smo našli puno praznih konzervi, staniola, omota šokolade i sličnih stvari, koje su nam izazivale vodu na usta. Bio je već šesti dan kako ništa nismo jeli.

Prešli smo ovu glavicu i počeli se spuštati na drugu stranu brda. Idući kroz šumu, te noći smo stalno slušah dozivanja sa svih strana. Po svemu smo mogli zaključiti da su to izgubljeni partizani

koji lutaju po šumi, ali se ipak nismo usudili javiti nikome iz straha da neprijatelj, možda, nije udesio taj način varke da nas otkrije i pohvata.

Ujutro, pošto smo malo odspavali, vidjeli smo ispod sebe potok. Tada nam se drug Ante obrati nekim svečanim tonom: »Evo, drugovi sad ćemo se ovdje umiti, napiti se hladne vode, osvježiti se, pa ćemo onda doručkovati«. Tužno sam ga pogledala. Otkud nam doručak poslije šest dana gladnog lutanja i uzmicanja ispred smrti, koja je stalno vrebala u pustoš šumi daleko od naselja? Ali na naše veliko iznenađenje i radost on izvadi jednu kutiju sardina koju je šest mjeseci nosio u džepu, još iz Livna, pa je podijeli, s njemu svojstvenom tačnošću, na onoliki broj jednakih dijelova koliko nas je bilo, tako da je svaki dobio po pola sardince.

Krenuli smo dalje. Na zaravni, ispred jedne kolibe, našli smo ubijenu mladu seljanku i pored nje dijete, dok je konj ležao malo dalje.

Sada smo brže odmicali jer Nijemce nismo više sretali. Počeli smo nailaziti na nešto veće grupe partizana. Na jednom mjestu su sa crknutog konja skidali, pekli i jeli meso. Pridružili smo im se.

Popeli smo se na krševite obronke Volujaka. Pošto sam stalno išla bosa, jer više nisam mogla obuti cipele zbog velikih rana na nogama, prijelaz preko stijena na Volujaku bio je za mene naročito tegoban. Konačno smo se spustili u Izgore. Narod nam je pomogao koliko je mogao. Tu smo naišli na grupu od preko dvjesta partizana. Spremali su nešto za jelo. I mi smo nešto dobili. Tu sam ponovno vidjela drugove iz štaba divizije. Iznenadili su se što sam još živa.

Iz Izgora grupe su se razilazile u raznim pravcima: Crnogorci i Sandžaklije na istok, Bosanci i Dalmatinci na zapad prema Borcu. Naša grupa je sada opet prešla Sutjesku, ali bez borbe. Dugo smo išli dok smo došli u Boračku kotlinu. Tamo smo kraj kućišta (od ranije spaljene kuće) vidjeli jednog čovjeka kako nešto traži, pa nam je izgledao sumnjiv. Kad smo došli bliže prepoznali smo partizana koji traži puževe za jelo. Bio je to učitelj iz Zagreba. Kasnije smo i mi ušli u jedno kućište da se malo odmorimo, nabereмо koprive i ručamo. Iznenada nas je opkolila jedna grupa naoružanih ljudi. Bili su to četnici iz obližnjih sela, koji su išli u Zelengoru

da hvataju konje, skupljaju razni materijal i pljačkaju manje grupe partizana. Rekli su da u ime kralja i Draže treba da im damo sve što imamo. Meni su digli minduše, prsten i sat. Antu su nogom udarili u nos i oteli mu pištolj. Nad muškarcima su izvršili pregled da ustanove ima li muslimana među nama. Rekli su da bi muslimane ubili, a nas su nekako pustih.

Put nas je dalje vodio kroz sela u kojima su četnici tada imali jako uporište. Ante je imao nešto zlata koje je dobio od Oblasnog komiteta za Dalmaciju da ga sačuva. Rekao mi je kako mora spasiti to zlato po svaku cijenu i dati ga Oblasnom komitetu, pa je tražio od mene da ga uzmem i negdje kod sebe sakrijem. Strašno se naljutio kad sam to odbila i rekla mu neka ga zakopa. »Ne, rekao je on, čast je u pitanju«. Sakrio je zlato ispod uvijača na nozi rizikujući da ga četnici zbog toga ubiju, ali nije htio da dođe u situaciju da mu netko prebaci da nije čuvao partijsku imovinu.

Još pet-šest dana poslije toga lutali smo po Hercegovini, stalno maltretirani od četnika. Culi smo bih da je tu negdje 10. hercegovačka brigada, pa smo išli tamo-amo u potrazi za njom. I tek kad smo se povezali s ovom partizanskom brigadom u južnoj Hercegovini za nas je probijanje iz obruča 5. neprijateljske ofanzive bilo završeno.

NEZABORAVNI KOMESAR ŠTRKO

Bogdan

Stupar

U našoj revoluciji bilo je drugova koji su vrlinama odskakali u sredini što se odlikovala visokim ljudskim i borbenim kvalitetama. Takav je upravo bio drug Davor Radovniković, dvadesetogodišnji Splitsanin. Zvali smo ga Štrko, a to mu je u stvari bio obiteljski nadimak.

Moj prvi susret s njim bio je u veljači 1942. godine u kninskom Podinarju, kada je formirana Kninska partizanska jedinica. Tada je na tom području bilo deset do petnaest drugova, među kojima iz Splita Ante Jonić, Bruno Ivanović i Davor Radovniković, zatim Pero Martinić iz Selca na Braču; Jošo Durbaba i Marko Cigić iz Knina; Vaso Radić iz Drvara; Bogdan Stupar iz Bosanskog Petrovca i još nekoliko drugova čijih se imena, na žalost, više ne sjećam.

Taj broj se svaki dan sve više povećavao, pa je za kratko vrijeme formirana četa od 40—50 boraca. Za vrijeme boravka na kninskom teritoriju, Davor je bio zadužen da radi s omladinom u jedinici i u selima kninskog Podinarja gdje smo se prvi put susreli. Ovaj mladi Splitsanin prijatne i zgodne vanjštine, mekih crta lica, krio je u sebi čvrstinu koja je ulijevala povjerenje. Odmjerili smo se pri prvom susretu, drugarski stegli jedan drugome ruku i s malo riječi uspostavili prvi kontakt koji će se od tada pa do kraja njegove pogibije pamtiti i prerasti u snažno iskreno drugarstvo, a u meni učvrstiti do kraja mog života poštovanje i divljenje prema njemu.

Bio je Davor izuzetno krasan drug s mnogo divnih karakternih osobina. Voljen ja bio od svih svojih drugova, a meni posebno prirastao za srce kao drug i kao čovjek, pa ću ga do kraja svoga života nositi u svojem sjećanju i u svojoj svijesti.

Ovo što pišem o njemu, o dragom i nezaboravnom Štrku, političkom komesaru, hrabrom ratniku i revolucionaru, nije samo dug njegovoj uspomeni, već i moja intimna potreba da na ovim stranicama kažem nešto o ovoj divnoj ličnosti.

Od Hrvoja Culića-Miće i drugih Splićana saznao sam da je Davor rođen u Splitu 1922. u siromašnoj radničkoj porodici od oca užara koji je mukotrpnim radom u teškim materijalnim prilikama uspijevao podići i školovati četvoro djece.

Iako je Davor rastao u siromašnoj, patrijarhalnoj i strogo religioznoj porodičnoj sredini, on je već u ranim đачkim danima shvatio da je izlaz iz teškog, ekonomsko podređenog i obespravljenog stanja, u ostvarivanju progresivnih i revolucionarnih ideja.

Od 1937. godine Davor je već pripadao krugu napredne splitske srednjoškolske omladine, uključujući se svojom aktivnošću u brzi i snažni razvitak splitskog omladinskog komunističkog pokreta. U splitskoj Trgovačkoj akademiji školske 1937/38. godine bila su samo četiri člana SKOJ-a, ali već slijedeće godine svaki razred imao je skojevski aktiv, a on je u svojem, IIIb razredu okupio najveći broj skojevaca — petnaest. Već 1939. godine Davor je rukovodilac razrednog aktiva SKOJ-a i član omladinskog rukovodstva svoje škole i vodi ilegalnu čitalačku grupu, intenzivno studirajući filozofiju i političku ekonomiju marksizma i lenjinizma.

Nastavne 1940/41. godine postaje rukovodilac skojevske organizacije u Trgovačkoj akademiji i član rukovodstva SKOJ-a za sve srednje škole u Splitu. Strko postaje tada dobro poznato ime unutar redova lijevo orijentirane školske omladine, a ima i široke kontakte s radničkom omladinom.

Djelovao je kao izrazito ozbiljna figura, škrt u riječima, bez poze, ali zato velike odlučnosti i organizatorskih sposobnosti. Uz ilegalni rad, on je posvećivao još mnogo vremena literaturi pa je kao vrsni poznavalac klasične i napredne evropske i naše književnosti, vršio dužnost predsjednika hterarne sekcije đачkog udruženja, pri Trgovačkoj akademiji.

Sredinom 1941. godine odmah nakon okupacije naše zemlje, Davor postaje rukovodilac jedne udarne grupe, zatim član Mjesnog komiteta SKOJ-a. Neposredno nakon toga primljen je u članstvo KPJ. Postavši član Partije u najtežim trenucima naše borbe, Davor pokazuje izuzetnu neustrašivost, borbenu svijest i samodisciplinu u svim akcijama koje se pred njim postavljaju. Taj miran, staložen i odlučan lik mladog Splitsanina, predstavljao je primjer za ugled čitavoj generaciji mladih skojevaca u Splitu. Organizira veliki broj ilegalnih akcija: rasturivanje letaka, ispisivanje antifašističkih parola po zidovima, polijevanje crnilom okupatorskih natpisa po gradu, a također i masovnu akciju srednjoškolaca koji su listopada 1941. zahtijevali od školskih vlasti svjedodžbe na materinskom jeziku i na kazališnom trgu zapjevali himnu »Hej Slaveni«. U okupiranoj Evropi to je bio jedan među prvim pokličima koji je nagovještavao bunt i revoluciju.

Krajem 1941. Davor je postavljen za jednog od sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a u Splitu. Početkom slijedeće godine stezao se obruč oko Štrke. Oko 15. siječnja 1942. godine Davor je prešao u potpunu ilegalnost. Fašisti su preko svojih doušnika saznali za svu njegovu revolucionarnu aktivnost i noću 21/22. siječnja provalili su u stan njegovih roditelja, pa ne našavši njega, pohvatali sve članove njegove porodice.

Nakon toga su njegovi ukućani ostali u fašističkom zatvoru puna dva i pol mjeseca, podvrgnuti ispitivanju i batinama. Davor se poslije njihovog hapšenja još desetak dana skrivao po Splitu. Za to je vrijeme prisustvovao tajnim sastancima i izvršavao svaki postavljeni zadatak.

Prvih dana veljače po naređenju partijskog rukovodstva, Davor je preko Kozjaka, Moseća i Svilaje stigao u štab Dinarsko-primorskog partizanskog odreda. Odlukom Oblasnog komiteta bio je upućen na teritorij Knina, kao iskusni politički radnik.

Nešto prije toga došli su na to područje Ante Jonić sa pseudonimom Milan Dakić i Bruno Ivanović sa pseudonimom Nikola Ivanović.

Bio sam nekoliko godina stariji od druga Davora i činilo mi se da mu kao drug i čovjek moram pomoći nekim svojim iskustvima: »Znaš, druže, rekao sam mu tada, u novoj sredini ne bi bilo dobro u ovim vremenima svakome vjerovati!« I Davor je odvratio: »Hvala ti Bogdane, vodit ću računa o tome«. Osjetio sam tada kao i mnogo puta kasnije, onu finu karakternu crtu njegove ličnosti, da primi svaku primjedbu bez uvrede i ne dozvoli nijednim znakom ispoljavanje nelagodnosti ili uvrijeđenosti koja u takvim slučajevima može među ljudima nastati.

Naš zajednički rad trajao je do kraja travnja 1942. godine. Formiranjem 1. bataljona Srednjodalmatinskog odreda, produžili smo naš zajednički borbeni put, on na dužnosti političkog komesara u 1. četi, a ja na dužnosti komandira 3. čete. Na tim funkcijama ušli smo u sastav Prve dalmatinske brigade.

Od njegovog komandira čete, Pere Bjelobrka doznao sam da se Davor u svojoj funkciji vrlo dobro snalazi, da je borben, moralno čvrst, dobar i odmjeren prema svojim drugovima, a svi borci ga vole i cijene.

Krajem te godine otišao sam na dužnost komandanta bataljona i na tom sam položaju stalno bio u vezi sa Davorom i njegovom četom. Kad smo se nakon izvjesnog vremena opet susreli obradovali smo se: »Zdravo Davore! Zdravo Bogdane!« To je bilo sve što smo rekli iako smo se željeli zagrliti ali smo se uzdržali od takvog izražavanja prisnosti pred drugovima. Opet sam poželio da mu kažem da se pazi, a on kao da je pogodio moju grešnu misao, blago se nasmijao i rekao: »Znaš, Bogdane, ni ja, a ni ti nemamo nikakvog ratnog iskustva, ali ga ti u nečemu imaš mnogo više«. Sjećao se da sam mu pričao o svom dugogodišnjem radu u poduzeću »Šipad« na željeznici upravo u tim krajevima, pa je istakao kako ja poznajem dobro ove krajeve, kao i psihologiju radnika i seljaka ovog područja. Odvratio sam mu kako on mnogo više i bolje od mene poznaje teoriju i praksu marksizma i Partije. Nije međutim nikad pokušao da mi drži predavanje. Naprotiv, Davor bi svojom urođenom i profinjenom nenametljivošću provjerio koliko o tome znam, da bi tek kasnije jednostavnim riječima zadovoljio moje interesovanje.

Rado sam se s njim susretao u jedinici kad god je to bilo moguće i slušao ga kad je razgovarao s borcima kao komesar čete. Bilo je neobično prijatno uvjeriti se kako je isto tako bio obziran i s njima.

Posebno sam bio impresioniran gledajući s koliko je volje, snage i sposobnosti obavljao svoje komesarske zadatke. Njegov nastup pred borcima otkrivao je duboku i stalnu povezanost s njima. Kao iskusni partijsko-politički radnik, on je u granicama tadašnjih mogućnosti bio stalno u toku svih događaja. Ranije stečnim znanjem i iskustvom uspješno se koristio u praksi. Liniju i ciljeve naše borbe Davor je tako uspješno tumačio i znalački prenosio, pa je među našim ratnicima stalno doprinosio podizanju borbenog morala i vjere u našu pobjedu.

Davorove riječi uvijek su ispoljavale široki humanizam naše borbe. Svojom smirenošću i pravičnošću mogao je proniknuti i osjetiti sve potrebe svojih boraca i uvijek im pružiti potrebnu pomoć.

Pouzdanio je znao da starješina u ratu kakav je bio naš, mora služiti primjerom, što sam osjetio još na području Knina, a postajao je svakim novim danom u borbi još neustrašiviji. Imponirao je time, kao i ostalim svojim vrlinama.

Gladovalo se u petoj ofanzivi. Sjećam se da smo u jednoj pojati koju su čobani naglo napustili, našli pola pogače i nešto mlijeka u kanti. Desetak iscrpljenih i izgladnjelih boraca zajedno sa Davorom i sa mnom, našlo se pred tim »blagom«, jedva dovoljnim za utoliti glad samo jednog borca. Davor je podijelio pogaču na precizno jednake dijelove i svakome ulijevao u nekakvu porciju po nekoliko gutljaja mlijeka. »Uzmi Bogdane!«, ponudio mi je. »A ti?«, upitao sam ga. »Ne mogu, vjeruj mi! Pojeo sam nekakvu travu i boli me sada stomak«. Znao sam sigurno da ovaj put ne govori istinu, pa nisam ni ja htio uzeti ponudeni dio. Pogledali smo se i nikad više nismo o tome progovorili.

Govoreći o Davoru kao borcu i kao starješini treba istaći da je on u svakoj borbi bio među prvima u četi. U svakoj analizi dejstva nakon završene akcije davao je po neke kritike i osvrte, što su i borci i starješine u potpunosti prihvaćali. U metodama našeg rada uvijek je bila prisutna kritika, bez obzira na koga se ona odnosila. Ali, za čitavo vrijeme našeg zajedničkog života i rada

ne sjećam se da je Davor ikada bio kritiziran, što uvjerljivo govori o njegovim ljudskim, starješinskim i boračkim vrlinama. On o sebi, međutim, nije mislio da je bez mana. Govorio je o tome kao neki mudri starac: »Znam, drugovi, da nisam bez slabosti jer takvih 1 nema. Savršenstvo su izmislili uobraženi i sitni ljudi koji se u skladu s tim i ponašaju i tako žive«. Zato i nije dopuštao da se sa zarobljenicima grubo postupa, govoreći da surovost u osvećivanju više šteti izvršiocu, jer ga unakazuje kao biće i da svjestan čovjek, komunist i revolucionar mora mijenjati društvo i shvaćanja ljudi, a usporedo s tim i samog sebe.

U teškim danima 4. i 5. neprijateljske ofanzive, naše jedinice su podnosile osjetne gubitke, ali i pored toga broj ranjenika, te od gladi i napora iscrpljenih boraca, svakodnevno se povećavao. Tako je i sam doživljavao iste patnje i dijelio s borcima istu sudbinu, on je stalno nalazio snage da ublaži drugima sve teškoće i pomogne u svakoj nevolji.

U proboju silovitog neprijateljskog obruča na legendarnoj Sutjesci, naš je bataljon uz velike gubitke uspješno izvršio proboj i 13. lipnja 1943. godine izbio na Zelengoru. Posljednjim naporima naši su se borci kretali u koloni iscrpljeni od napora i gladi.

Negdje u ranim prijepodnevnim satima vršio se pokret otkrivenim terenom na visoravnima Zelengore. Kako na tom prostoru nije bilo neprijatelja i borci i starješine su bili zanemarili opreznost i opušteno se kretali ne očekujući nikakvo iznenađenje. Odjednom se pojavio neprijateljski izviđački avion. Uočivši našu kolonu odmah je napravio zaokret i počeo mitraljirati od čela kolone ka začelju. Davorova jedinica kretala se na kraju kolone. Prilikom nadlijetanja aviona Davor je, ne vodeći brigu o sebi, odmah počeo sklanjati svoje borce, izloživši tako sebe na brisanom prostoru neprijateljskoj vatri iz aviona. Tako je radio uvijek. Ovaj put bio je zahvaćen mitraljeskim rafalom po nogama. Zamjenik komandanta bataljona, Pero Bjelobrk odmah je dotrčao do njega i vidjevši što se dogodilo, pristupio je organiziranju pomoći i prenošenju na zaklonjeno mjesto. Istodobno je o tome obavijestio i mene. Zaustavio sam čelo jedinice i vratio se na mjesto događaja. Dok sam se približavao Pero mi je sav uzbuđen i teška srca rekao: »Davor je teško ranjen u obje noge s jednim koljenom potpuno razmrskanim«. Odmah sam pripremao previjanje i nošenje. Dok sam se bavio tim poslom Davor

je bio pri svijesti. Ocijenivši svoje teško stanje i gotovo nikakve izgleda za skoro ozdravljenje u ovakvim uvjetima, kao i činjenicu da će njegovim prenošenjem još više otežati i onako tešku situaciju svojih iznurenih i iscrpljenih drugova, on je munjevito reagirao. Neočekivano je izvukao svoj pištolj, zamolio drugove da mu oprostite i opalio sebi metak u glavu.

Teško je bilo to saznanje za sve nas. Potreseni tužnom istinom, rastali smo se od našeg druga, komesara, dobrog komunista i izvanrednog čovjeka i borca.

U srcima nas, njegovih drugova, ostat će u neizbrisivom sjećanju lik mladog Splitsanina — Davora Radovnikovića, a budućim pokoljenjima kao najsvjetliji primjer junaštva i samoprijegora, koji će vječno nadahnjivati buduće mlade generacije.

Ju . , ...
' i I „

POSljednji OKRŠAJ NA TJENTIŠTU

Gašpar

Kaloper

U 5. neprijateljskoj ofanzivi Prva dalmatinska udarna brigada u sastavu 3. udarne divizije, kao zaštitnice glavnih snaga, vodila je izuzetno teške borbe u rajonu Nikšića, Šavnika, u kanjonu Komarnice, Pive, Tare i Sutjeske. Njena tri bataljona s 1. bataljonom 5. crnogorske udarne brigade, predvečer 11. lipnja 1943. godine, razbili su obranu Nijemaca i na juriš zauzeli Tjentište. U toku noći oni se probijaju prema Zelengori, a kasnije se prebacuju preko ceste Kalinovik — Foča na Jahorinu, a odatle preko pruge Sarajevo — Višegrad u istočnu Bosnu.

Drugi bataljon naše brigade, bataljon »Bude Borjan«, bio je u zaštitnici na Vučevu, s 5. crnogorskom udarnom brigadom, 3. sandžačkom proleterskom udarnom brigadom i Mostarskim bataljonom 10. hercegovačke udarne brigade.

Bataljon »Bude Borjan«, u noći 11. na 12. lipnja 1943. godine, dobio je (sa zakašnjenjem) naređenje od Štaba brigade za pokret u pravcu Tjentišta. Na putu susrećemo kolone bolesnika, ranjenika i boraca iz ostalih jedinica koje kreću preko Dragaš-sedla u pravcu Tjentišta.

Kada smo se spustili preko Dragaš-sedla i približili Sutjesci, smjestili smo se na prostoru Ravno gorje. Tu smo naišli na dijelove 5. crnogorske udarne brigade, Mostarski bataljon, Stab divizije, na čelu sa Savom Kovačevićem, i više stotina bolesnih i ranjenih drugova i drugarica. Na tom prostoru zadržali smo se cijeli dan. Paljenje vatre i spremanje hrane bilo je zabranjeno zbog neposredne blizine neprijateljskih položaja. Nijemci, na drugoj

obali Sutjeske, nalazili su se s naše lijeve strane, na Kazancima, udaljeni od nas svega 1.500 metara, gdje su nas stalno držali pod mitraljeskom vatrom, dok su na Vilenjaku i Ozrenu, ispred nas i Košuru desno od nas, bili udaljeni 4 do 5 kilometara otkud su nas mogli tući artiljerijskom i minobacačkom vatrom. Tu smo predanili i neprijatelj nije smio znati za toliku koncentraciju naših snaga na tako malom prostoru, jer je naša namjera bila da u toku noći pređemo Sutjesku u pravcu Tjentišta, Milinklada i Zelengore.

Za prehranu toga dana upotrebljavah smo samo ono što smo imah kod sebe, a budući da zahha nitko nije imao, većina od nas toga je dana ostala potpuno gladna, pa smo se morali koristiti sremušom — šumskom travom, ukusa domačeg luka i bukovim listom.

Kad je pao mrak, naš je bataljon prvi, kao prethodnica, počeo prelaziti Sutjesku 12. na 13. lipnja 1943. godine. Prelazili smo je bez borbi s njemačkim snagama, ah smo zato vodili natčovječansku borbu držeći se jedan za drugoga, sa brzom, jakom i nemirnom vodom rijeke, koja je, i pored naših mjera predostrožnosti, odnijela nekoliko drugova. To se dogodilo zbog danonoćnog marširanja, vođenja čestih borbi, gladi i krajnje iscrpljenosti koju su naši borci podnosili. Posebno naglašavam, da nitko u tim teškim trenucima nije pomislio na predaju, kapitulaciju ih da nećemo uspjeti i pobijediti.

Kada smo se prebacih preko Sutjeske, polako i oprezno smo počeli pretraživati teren. Nekoliko stotina metara od obale naišli smo na prazne neprijateljske rovove i mitraljeska gnijezda, svježe iskopana. Ovo nam je bilo upozorenje da se Nijemci nalaze u našoj neposrednoj blizini. Došli smo do zaključka da se neprijatelj povlači i da neće prihvatiti noćnu borbu. Kad smo bili u podnožju Ozrena, a počelo je svitati, neprijatelj je na nas otvorio paklenu puščanu i mitraljesku vatru. Opreznost nas je natjerala da 3 kilometra puta prelazimo gotovo čitavu noć. Među prvim žrtvama od neprijateljske vatre bio je zamjenik komandira čete Janko Krička. Ubitačna neprijateljska vatra nije nas iznenadila i obezglavila. Na takvu neprijateljsku vatru, mi smo uzvratili još žešćom i paklenijom bombaškom, puščanom i mitraljeskom vatrom, razvivši

se u strijelce i krećući na juriš, zemlja je gorjela na prostoru od nekoliko stotina metara ispred nas. Neprijateljski rovovi i mitraljeska gnijezda padali su pod tim naletom, a neprijateljski vojnici ostali su u njima ili oko njih pokošeni od naše vatre. Lijevo od nas istu takvu borbu vodio je 2. bataljon 5. crnogorske, a desno od nas Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade. Ova tri bataljona iznijeli su na svojim leđima bitku 13. lipnja 1943. godine.

Komandant 3. udarne divizije, Sava Kovačević, nalazio se pozadi streljačkog stroja bataljona »Bude Borjan«. Kad je vidio uspjeh našeg bataljona podigao je ruku i viknuo: »Naprijed junaci moji, naprijed sokolovi moji, da ovu bandu raščeramo!« Poslije ga više nisam čuo, a niti sam znao što se s njime dogodilo, jer sam bio zauzet borbom svoje čete. Nalazio sam se na desnom, a komandir čete Ivela Novaković na lijevom krilu. Neprijatelj sit, odmoran i do zubi naoružan zaustavio je naše nadiranje u pravcu Ozrena. Tu je nastala još žešća i krvavija borba. Nijemci prelaze u kontranapad, ali ga mi odbijamo. U toj borbi gine moj komandir voda Cimpre (imena mu se više ne sjećam), nekoliko boraca, od kojih i jedna drugarica, a ja sam bio lakše ranjen u lijevu nogu. U međuvremenu dolazi kurir čete i izvještava me: »Druže komesare, poginuo nam je komandir čete!« Preznorio sam se od uzbuđenja i odmah sam shvatio svu ozbiljnost situacije u kojoj se našla moja četa. Bodrim svoje borce, koji i pored žrtava ne napuštaju svoje položaje. Obilazim četu i vidim da ima dosta poginulih i ranjenih drugova. Bolničar i zdravi drugovi ranjenicima pružaju pomoć. Dolazim do poginulog komandira čete i vidim da je pogođen pušcanim metkom u glavu. Podižem njegovu torbicu u kojoj se nalazio spisak čete, ali me u tom trenutku pogodio puščani metak u lijevu ruku. Brzo se bacam na zemlju, vadim svoji prvi zavoj i previjam ranu na ruci. Ali i opanak je pun krvi. Spuštam čarapu, vadim geler iz noge i zavijam ranu. Ustajem i vraćam se natrag. Vidim drugove okupljene u grupi oko jednog poginulog druga. Prišao sam i vidio lice svog komandanta divizije Save Kovačevića. Upozoren sam da o pogibiji druga Save ne govorim nikome ništa. Drugovi iz Štaba divizije sahranili su svog komandanta i oprostili se od njega tiho, dostojanstveno, onako kako to dolikuje velikanima naše revolucije. Nisu dozvolili ni da mrtav padne u ruke neprijatelju i da sazna za njegov grob.

U međuvremenu Nijemci vrše kontranapad. Potiskuju na našem desnom krilu Mostarski bataljon. Sve bliže su našem streljačkom stroju. Do tada smo izgubili svakog trećeg čovjeka. Veze s pretpostavljenima nismo imali, a videći da je stajanje na mjestu uništavajuće, naređujem probijanje preživjelih boraca po grupama. Jedan se dio probija u pravcu Ozrena, Milinklada i Zelengore, a ja s jednom grupom između Vilenjaka i Pleča u Zelengoru.

Na putu smo se priključili grupi u kojoj je bilo drugova iz Štaba divizije i 5. crnogorske brigade. Ova grupa sada broji 40 do 50 drugova. Sjećam se da se tu nalazio i komesar 5. crnogorske Dragiša Ivanović. Između Vilenjaka i Pleča na juriš smo se probili kroz njemačke položaje i tu smo imali dvije žrtve. Grupa je bila razbijena tako da se jedan dio, sa Dragišom Ivanovićem, probio lijevo, a grupa u kojoj sam se ja nalazio desno u pravcu Zelengore. Iscrpljeni od borbi i dugog marširanja, gladni i iznemogli, a približavala se noć, jedva smo dočekali, duboko u Zelen-gori, da se uz jedan potok odmorimo.

Sutradan, 14. lipnja 1943. godine, došli smo u sastav svoje brigade. Većina preživjelih boraca našeg 2. bataljona ušla je u sastav 3. bataljona. Naš je bataljon u posljednjoj, najkrvavijoj bici na Sutjesci, bio razbijen. Poginulo je ili ranjeno više od polovine sastava, jer je glavni teret borbe, 13. lipnja 1943. godine, upravo na svojim leđima iznio borački i starješinski sastav bataljona »Bude Borjan«. Sastav ovog proslavljenog bataljona sačinjavali su borci iz okoline Šibenika, Biograda na moru, Malog Iža i Bukovice.

Prelaskom preko pruge Sarajevo — Višegrad, jedan dio preživjelih boraca probio se sa brigadom u istočnu Bosnu, dok je drugi dio 3. bataljona bio odsječen na pruzi Sarajevo — Višegrad. Ovaj bataljon se vraća natrag u Hercegovinu, gdje ulazi u sastav 10. hercegovačke brigade, kao njen 3. bataljon. Ovaj bataljon poslije pete ofanzive odigrao je veliku i značajnu ulogu na ponovnom dizanju ustanka, širenju bratstva i jedinstva i formiranju hercegovačke divizije.

SVIJEST JAČA OD GLADI I NOSTALGIJE

S t e v a n   B j e d o v

Početak 5. neprijateljske ofanzive zatekao je Prvu dalmatinsku udarnu brigadu, pa i moj bataljon »Bude Borjan«, na položajima kod Nikšića. Bataljon je u početku bio u selu Dragovoljici, gdje je zatvarao pravac Nikšić—Župa Nikšićka, a kasnije u selu Lukovo (Granice) sa zadatkom zatvaranja pravca: Nikšić—Šavnik (komunikacija); Tović—selo Lukovo—Studena i Gornje Polje—selo Granice—Knež Polje—Studena. Za izvršenje tog zadatka bataljon je 21. svibnja zaposjeo položaje Trnovo—Tović—Gradac. Desno od nas u selu Veliki Orah bili su dijelovi 5. crnogorske brigade.

Valja iznijeti neke osobine ovog bataljona. Pretežno je bio sastavljen od Srba i Hrvata. Bio je tu veliki broj članova Partije, kandidata KPJ i SKOJ-a, a ostali, slijedeći ih, nisu se puno od njih razlikovali. U stvari, po -svojim gledanjima, radu i moralu i oni su bili komunisti. Članovi KP i SKOJ-a razlikovali su se od ostalih samo u tome što su u najtežim situacijama bili na čelu i služili za primjer. Bili su prvi na jurišu, a posljednji na kazanu.

Politička svijest, te svakodnevne borbe i težak život, učinili su od bataljona jednu monolitnu i čvrstu cjelinu.

POČELA JE PETA OFANZIVA

Neprijateljske snage, pukovi 7. SS divizije »Princ Eugen«, koji su preko Vilusa stigli u Nikšić, vršili su neprekidno pokrete pravcem Nikšić—Javorak—Donja Brezna i dalje prema dolini Pive.

Radi obezbjeđenja komunikacije zaposjeli su položaje sjeveroistočnom ivicom Nikšičkog polja i dalje duž komunikacije, a u Gornjem Polju (s. Rastovac) imali su veliki logor pod šatorima i u kućama. Dan ili dva kasnije pokušali su ispad prema selima Granice i Orah, gdje su zapalili nekohko kuća. Vjerojatno su htjeli provjeriti naše snage i položaje — zbog toga je i naša 1. četa prebačena s Graca na Trnovo, a položaje na Gracu preuzeo je 1. bataljon naše brigade.

Noću 25/26. svibnja 1. i 3. četa našeg bataljona, skupa sa dijelovima 5. crnogorske brigade, koji su bih desno od nas, dobile su zadatak da izvrše prepad na neprijatelja u Gornjem Polju i odbace njegove snage ka komunikaciji. Na pravcu kote 926 — Vidov Potok, gdje je napadala 3. četa, neprijatelj je bio odbačen i stjeran u Gornje Polje, dok prema selu Rastovac i sjevernije nismo imali većih uspjeha.

Uslijed neuspjeha naših snaga na desnom krilu, bataljon se ujutro povukao na polazne položaje.

Rano ujutro 27. svibnja, neprijatelj je otpočeo napad na naše snage. Jake borbe su se vodile negdje do 12 sati. Neprijatelj je uspio da izbije u Lukovo i produži u pravcu sela Ivanja, te da odbaci snage 5. brigade i izbije u Veliki Orah. Naš je bataljon bio još uvijek razvučen na položajima Trnovo—Tović, pa je naređeno da se povlači prema Studenoj. Radi obezbjeđenja izvlačenja, na Brezovu Glavu je upućen jedan vod 3. čete s mitraljeskim vodom.

Osjetivši naše povlačenje neprijatelj je vršio sve jači pritisak, kako frontom, tako i na bokove da bi nas odsjekao i onemogućio izvlačenje. Druga četa je bila u teškoj situaciji. Na Brezovoj Glavi su vođene ogorčene borbe. Razmišljalo se o povlačenju bez 2. čete, ah je bilo kakvo povlačenje bez cijelog bataljona odbačeno. Pred večer bataljon se ipak uz veće gubitke uspio izvući sopstvenim obezbjeđenjem i prikupiti u Studenoj. Tu je borcima podijeljeno nešto hrane i odmah nastavljen pokret.

Usiljenim maršem kretali smo se cijelu noć i sutradan do podne, s ciljem da izbjegnemo okruženje koje nam je prijetilo bočnim prodorima od Savnika s istoka i Gornje Brezne sa zapada. Imali smo zadatak da prebacivanjem preko rijeke Komarnice posjednemo položaje na njenoj desnoj obali. Nakon toga naša brigada

i dalje ostaje dijelom u zaštitnici, a dijelom vrši bočna obezbjeđenja i zatvara pravce koji izvode u međuriječje Tare i Pive. Naš je bataljon bio u Breznoj, na položaju od Vroštica na desnom do Dubrovskog na lijevom krilu, i tako štitio izlaze iz kanjona donjeg toka Komarnice i izvorišnog dijela Pive. Na tim položajima ostali smo do prebacivanja naših snaga i bolnice preko Pive.

S obzirom na vjerojatne namjere neprijatelja i konfiguraciju zemljišta, duboke kanjone rijeke Komarnice i Pive, nismo imali neposredne borbene kontakte s neprijateljem, ali smo zato bih izloženi stalnoj minobacačkoj i artiljerijskoj vatri, te bombardiranjima iz zraka. Imah smo nekoliko ranjenih i dva poginula druga, među kojima je bio i drug Bakija, puškomitraljezac, rodom iz Šibenika, vrlo hrabar borac, a među ranjenima je bio i zamjenik komandanta bataljona, drug Mate Staničić.

S ovih položaja bataljon je noću 8/9. VI stigao u rajon Donje Crkvice i u toku dana produžio s prebacivanjem preko Pive.

Pošto je moist bombardiranjem bio porušen, napravljen je prijelaz od dva porušena stabla u rajonu Gornjeg Kruševa. To je bilo jedino mjesto gdje su se prebacivale borbene jedinice i bolnica i to jedan po jedan borac. Da bi se brže prebacivali privedeno je više jedinica mjestu prijelaza koji je bio izložen neprekidnom napadu iz zraka. Avioni su se spuštali nisko u kanjon Pive, bombardirali su i mitraljirali, a naša zbijenost činila im je vidljive i unosne ciljeve. S prijelazom je neposredno rukovodio komandant divizije Sava Kovačević. Iscrpljeni umorom i glađu borci su se jedva kretali.

U toku 9. lipnja izbili smo na Vučevo, gdje je bataljon dobio zadatak da zaposjedne položaje Katunište—Siljevica i zatvori pravce koji izlaze iz Mratinja prema Katunskom Polju i Javorju, te od Magliča preko Klekove Glave. Na ovim položajima bataljon je ostao i narednog dana pod komandom 5. crnogorske brigade. Neprekidno je dolazilo do pripucavanja s neprijateljem iz pravca Maglič—Klekova Glava. Kiša i hladnoća još su nas više iscrpljivali. Bataljon je 11. lipnja smijenjen od jednog bataljona 5. crnogorske brigade. Krenuo je prema Tjentištu da bi ušao u sastav brigade, koja je dobila zadatak da probije neprijateljski obruč i omogući prijelaz preko Sutjeske ostalim snagama i bolnici. S nama je bio i zamjenik komandanta brigade Obren Ivković, koji je, uz

komandanta bataljona, jedini poznavao put, pa smo se kretali bez vodiča. Noću uslijed pomrčine bataljon je zalutao i izbio u rajon Cureva. Pošto nismo mogli uspostaviti kontakt sa brigadom u toku noći bataljon se vratio na Vučevo.

NESALOMLJIVOG MORALA

Na Sutjesku smo došli jako iscrpljeni svakodnevnim borbama i izmoreni vremenskim nepogodama i marševima, gladni, goli i bos. Od samog početka 5. neprijateljske ofanzive bataljon se nalazio u zaštitnici i kretao se do Sutjeske terenom kuda su dva puta prije nas prošle sve naše jedinice. To je inače jako pasivan kraj. Tu hrane nije više bilo. Srijemuša i razno korijenje bila je osnovna hrana uz, tu i tamo, poneki komadić mršavog ovčijeg mesa. Ni vode nije bilo dovoljno, jer su rijeke bile ničije. Topili smo stari snijeg da bi se utolila žeđ koja je sve više izazivana nadljudskim naprezanjima. Ljudi su išli svjesno u smrt samo da bi došli do komadića smrdljivog mesa od kakvog uginulog konja koji se nalazio u raspadanju ispred neprijateljskih položaja. Ni smrt onog koji je to pokušao prije, nije odvrátila drugog da to ne učini.

I teren nam je pričinjaovao ogromne teškoće. Zemljište isprešijecano strmim i teško prohodnim kanjonima Pive, Komarnice i Sutjeske iznuravali su ono malo snage što je u čovjeku još ostalo. Veoma rijetki i uski prijelazi vodenih tokova stvarali su gužve, usporavali kretanje, a izlagali su nas neprijateljskim udarima iz zraka i dalekometnog oruđa. Nasuprot nama stajao je brojni neprijatelj koji je imao sve što mu je bilo potrebno za ratovanje: obučene jedinice, oružje, hranu, odjeću i sve drugo što je najvažnije — dovoljno municije.

Međutim, sve to nije moglo nadmašiti moral naših jedinica, koji je u ovoj bici odigrao presudnu ulogu. Ta moralna snaga rasla je usprkos-teškoćama. Bili smo svjesni da su te teškoće i nedaće upravo djelo tog neprijatelja.

Sutradan, 12. lipnja obaviješteni smo da je brigada bila otkrivena od neprijatelja na desnoj obali Sutjeske i da je prethodnog

dana u večernjim satima, izvršila juriš preko Sutjeske, iznenadila neprijatelja i zarobila komoru i pozadinske dijelove. Međutim, zbog neopreznosti, neprijatelj je izvršio kontrajuriš, te iznenadio neke njene dijelove. Od tada sa brigadom nemamo veze.

Bataljon je predanio na Vučevu neposredno iznad Sutjeske, da bi se u popodnevnim satima spustio u dolinu Sutjeske, u rajon Tjentišta.

Tu smo detaljnije upoznati s cijelom situacijom, što je manje-više preneseno svim borcima, a održani su i partijski sastanci i četne konferencije. Svi borci su bili svjesni teškog položaja u kojem smo se nalazili, znajući da idemo u posljednji juriš.

Kad smo prolazili pored drugova iz Pete crnogorske brigade, to smo osjetili i kod njih. Poželjeh smo sii. uspjehe, ah i izrazili sumnju u naredno viđenje.

No i pored toga borci su bili ponosni i vedra lica. U sumrak smo upoznati s novijom situacijom i dobili posljednji zadatak. Prema tim podacima neprijatelj se nalazio duž lijeve obale Sutjeske, ali prednji kraj njegove obrane nije dovoljno jasno i sigurno uočen.

Bataljon je bio u prethodnici —, na čelu snaga za proboj. Iza nas su se kretali Mostarski bataljon sa zadatkom da se razvije desno od nas, a iza njega 2. bataljon 5. crnogorske, sa zadatkom da se razvije lijevo od nas. Iza njih se kretala bolnica, a u zaštitnici su bile druge snage 5. crnogorske i Sandžačke brigade. Prijelaz je trebalo izvršiti padom mraka, a napad stupanjem u kontakt sa neprijateljem.

Bordi iz Bukovice i Primorja svoju hrabrost i junaštvo pokazali su bezbroj puta i ranije, kao na Jajcu, Prozoru i drugdje. Takav je došao na Sutjesku bataljon »Bude Borjan«, brojčano, za tadašnje uvjete dosta jak, pred svoju posljednju bitku. Tu je primio svoje posljednje naređenje.

Sutjesku smo uspjeli prijeći do mraka. Bataljon se lagano kretao u koloni. Neprijatelj se, koristeći ranija iskustva, bio povukao s obale rijeke na padine Košura i Ozrena. U zoru se spustila gusta magla što je još više otežavalo kretanje i orijentaciju na ionako nepoznatom i teško prohodnom terenu kanjona Sutjeske.

U svanuće 13. lipnja došlo je do prvih i najoštrijih sukoba s neprijateljem, koji je prethodno uspio zatvoriti sve staze i prolaze, jakom unakrsnom vatrom mitraljeza i drugog oružja. Pustavši nas na blisko odstojanje, koristeći šumu i maglu, nanio nam je velike gubitke. Razvila se ogorčena borba prsa u prsa. Slijedio je juriš za jurišem. Iako pod udarom iznenadne vatre, naše su snage u početku imale uspjeha. Pomiješani s neprijateljem razlikovali smo se samo po uniformi i hrabrosti. Ponegdje nije bilo vremena ni za pucanje, već kundaci u ruke, pa 'ko koga obori. Otežano kretanje po strmom zemljištu, nije nam dozvoljavalo manevar i korištenje tih prvih uspjeha. S jedne nailazili smo na drugu vatrenu zavjesu. Paklena borba i stravična jeka eksplozije i rafala trajala je negdje do 11 sati, kada se počela i magla povlačiti. S nama je jurišao i komandant divizije Sava Kovačević.

Bataljon je pretrpio velike gubitke. Desetine i desetine boraca ostale su zauvijek tu, u prvim jurišima. Formacijske jedinice su bile, neke potpuno, a neke većim dijelom uništene. Od preživjelih boraca formiraju se grupe koje i dalje nastavljaju borbu. I dok su borci, po grupama, u posljednjim jurišima pokušavali probiti neprijateljske linije, pronijela se vijest o smrti komandanta druga Save, što nas je duboko dojmilo.

Borba je sve više jenjavala. Vatra se čula tu i tamo. To je bila uglavnom paljba kojom su Nijemci likvidirali ranjenike i grupice boraca koje su se probijale, ili iscrpljene glađu, žeđu i umorom opkoljene negdje pored naložene vatre.

Jedna grupa našeg bataljona, sa grupom iz 2. bataljona 5. crnogorske brigade, uspjela je tokom dana dolinom Usovičkog potoka, gdje smo likvidirali jedan mitraljez i posadu, izbiti na sedlo između Ozrena i Pleće, da bi se predvečer povukla nazad na južne padine Ozrena. Tu se okupila jedna veća grupa drugova iz svih jedinica, među kojima su bili i Radovan Vukanović, komandant druge operativne grupe, neki članovi štaba 3. udarne divizije, te drugovi Ivan Milutinović, Veselin Masleša i drugi.

Po mraku smo krenuli dalje kroz šumu, lijevim padinama kanjona Sutjeske. Čitavu noć smo pješačili da bi u svitanje izbili na južne padine Medveđeg brda. Tu smo predanili 14. lipnja. Ka-

muflirali smo se, dalje od staza, u žbunju i uz oboreno drveće. Nitko nije smio ni pušiti, pričati, niti davati bilo kakve znakove da tu postoje živa bića. Nijemci su se nalazili iznad nas na stijenama Medveđeg brda, tako da smo ih osmatrah, a gledah smo i njihova kretanja u Suhoj. Kako smo u torbicama imali malo prijesnog mesa, to smo škrto rezah i pojeli po neki zalogaj. Teško, ali glad ne zna granice.

Istog dana poslije podne donesena je odluka da se grupa probije nazad preko Sutjeske za Vučevo i Maglič. Formirane su desetine i to po matičnim jedinicama: crnogorska, dalmatinska, hercegovačka, sandžačka. Te desetine su brojale od 10 do 20 ljudi zdravih i sposobnih za borbu. Na čelu naše desetine bio je Nikola Radošević, komandir 1. čete. Desetine su išle kao prethodnica sa zadatkom da likvidiraju neprijatelja na kojeg bi se pri probiju naišlo. Prijelaz preko Sutjeske trebalo je izvršiti noću, nešto sjevernije od mosta, oko 1 km od Suhe, u pravcu Tjentišta. Na mostu se nalazila njemačka straža. U slučaju da nas primijete, posadu na mostu je trebalo likvidirati.

Kada se spustila noć, kolona je krenula. Naprijed su išli Crnogorci, zatim Mostarci i Sandžaklije kao bolji poznavaoци terena, a zatim Dalmatinci i drugi. Za desetinama kretali su se drugovi iz štaba divizije i 2. operativne grupe, a iza njih ostali (ranjeni, bolesni, bolničko osoblje i oni koji su se mogli kretati).

Kada su prve desetine već prelazile Sutjesku došlo je do prekida veze. Tražeći vezu netko je povikao, što je upozorilo Nijemce. Oni su otvorili žestoku vatru u pravcu od kuda su dopirali glasovi. Udarne desetine već su uspjele prijeći Sutjesku, ali su izgubile međusobnu vezu. Neke su krenule dolinom Peručice, pa su čitavog dana nailazili na njemačke patrole i zasjede. Naša desetina se razdvojila. Mi smo krenuli lijevo, donjim tokom Peručice, na Skakavac (k. 1266), gdje smo izbili negdje u popodnevnim satima. Umorni i gladni. U torbicama smo imali nešto sirovog mesa. Osmotрили smo okolinu i nigdje nikog nismo čuli ni primijetili. Svjesni da smo u okruženju i da je neprijatelj svugdje oko nas, nismo mogli više odoljeti gladi, tako da smo naložili vatru i ispekli nešto mesa, bolje rečeno, malo ga zagrijali i vatru brzo ugasili. Nijemci vatru nisu primijetili. .

Tu smo se malo, uz uobičajeno obezbjeđenje, na suncu zagrijali i odmorili. Nismo znali kakva je situacija na Vučevu, gdje su Nijemci, ali procijenivši da ipak to ne može dugo trajati, odlučili smo da i narednu noć provedemo u dolini Sutjeske. Povukli smo se dalje od puta koji vodi od Dragaš-sedla prema Tjentištu, ka Visu (k. 1712) gdje smo, kao i dan ranije, u lišću, uz oborena stabla i obezbjeđenje, prenoćili.

Istog dana, po mraku, Nijemci su otvorili uragansku vatru iz svih vrsta oružja, tako da je dolina Sutjeske neprekidno hučala i sijevala od topovskih eksplozija, što joj je davalo stravičan izgled. Nismo znali što je. Međutim, nešto prije pola noći jedna se njemačka jedinica sa Vučeva, preko Dragaš-sedla, spustila pored nas ka Tjentištu. Poslije toga je prestala paljba. Zaključili smo da se Nijemci povlače i da je Vučevo najvjerojatnije čisto.

Sutradan 16. lipnja vladala je tišina u kanjonu Sutjeske. Ništa se nije moglo čuti niti osmotriti. Mi smo se i dalje oprezno kretali, a cilj nam je bio Maglie, gdje smo se trebali naći s Novakom Kneževićem, komandantom našeg bataljona, jer je tako bilo dogovoreno, ako se slučajno razidemo. Ako ne nađemo njega, tu je trebala biti ugovorena veza.

Prošli smo preko Dragaš-sedla i predvečer stigli, ne nailazeći na Nijemce, do Mrkalj Klade. Tu smo našli jednog starog konja, ubili ga i uz vatru, nakon nekoliko dana, pošteno nešto pojeli. Tu smo prenoćili i odmorili se.

Pošto smo bili sigurni da više Nijemaca nema, slobodnije smo se kretali prema vrhu Maglica, ali uvijek uz potrebnu opreznost. Na Magliču smo našli neke drugove iz Crne Gore i druga Novaka Kneževića, koji nam je rekao kako je odlučeno da svatko ide prema svome kraju. Oni su krenuli za Crnu Goru, a mi prema Trnovačkom jezeru i Izgorima, gdje se skupljaju ostali drugovi. Nije nam to bilo najdraže. Teren i put smo slabo poznavali, karte nismo imali, a ipak smo krenuli.

Kod Trnovačkog jezera naišli smo na drugove koji su tu ostavljeni za vezu, a među njima i druga Radoševića. Oni su nas uputili u selo Izgore gdje smo stigli 17. lipnja predvečer. Tu zatekosmo druga Ivana Milutinovića i ostale drugove koji su se skupa s nama probijali preko Sutjeske, pa i drugove naše desetine koji su se pri prelasku Sutjeske odvojili od nas.

Jedna grupica četnika slijedećeg je dana ujutro rano napala na jednu kolibu u kojoj su bili naši drugovi i neke, koji su bili pred kolibom, pobili ili ranili. Poslije toga krenuli smo da se probijamo po grupama svaki u svom pravcu. Neke grupe su krenule za Crnu Goru i Sandžak. Druge opet prema Hercegovini. Naša je grupa odlučila da se probija prema Bosni za našim jedinicama, te je 19. lipnja predvečer krenula ka Zelengori. Prenočili smo u Izgorskim kolibama gdje smo sreli jednu grupicu naoružanih mještana. Nisu nas uznemiravali, a rekli su nam da Nijemaca nema u dolini Sutjeske. Radi opreza promijenili smo mjesto kонака i postavili jače obezbjeđenje.

U SASTAVU 10. HERCEGOVAČKE

Sutradan krenuli smo prema izvoru Neretve. Imali smo jednu običnu veliku kartu koja nam je poslužila za kretanje i orijentaciju. U toku dana izbili smo na Dumaš sjeverno od Boračke doline. Mještani su nas obavijestili da se u blizini nalaza 10. hercegovačka udarna brigada, koja je bila vraćena od Vrhovnog štaba s Miljevine nazad u Hercegovinu da, pored ostalih zadataka, prihvati borce koji se uspiju probiti kroz neprijateljski obruč i Zelengoru.

Deseta hercegovačka prihvatila je našu i još neke grupe. Prvo bitno je bio formiran jedan bataljon od boraca koji su uspjeli da se probiju. Bio sam imenovan za zamjenika komesara toga bataljona. Nakon dva dana brigada je krenula za srednju i južnu Hercegovinu. U pokretu prema jugu, u rajonu sela Fojnica i Gradina, naišli smo na kolonu Nijemaca koji su se iz Gacka kretali prema Nevesinju, ali nas nisu primijetili. Brigada se vratila nazad u Borač, gdje je naš novoformirani bataljon rasformiran, a jedan broj boraca toga bataljona koji su imali oružje, raspoređen je po bataljonima 10. hercegovačke brigade. Ostali su upućeni da se dalje probijaju kako i kuda tko zna. Neki su se uspjeli probiti, a većina ih je zauvijek ostala na putu prema svom kraju.

Sjećajući se danas suboraca iz bataljona »Bude Borjan«, znam da tu nije bilo kukavice. Počevši od Vuje Traživuka, Lukice Ma-

žibnade, Nikole Borovica, Karla Perkova, Mira Jelenkovića Baklje, Ilije Ugrčića, Voje Krklješe, Stevana Vagića, Milana Bjedova, Milivoja Luše, Žarka Petričića, Đure Lovrića, Petra Ljubičića itd. da ih sve ne nabrajam, do malog kurira Obrada Bjedova, sve su to bili junaci, ne zna se koji od kojeg bolji. Izdvojiti nekog od njih bila bi vehka nepravda prema bilo kojem, a posebno prema onima koji su neposredno tu ili poslije pali. I tada u posljednjem času su potvrdili svoje junaštvo, svojim tijelima zatvarali su mitraljeske cijevi da bi spašavali živote svojih drugova.

Mnogi od njih, nepokretni i nemoćni da se brane u posljednjim satima i minutama svog života, izloženi su zlodjelima nje-mačkih fašista. Mrcvareni, zlostavljani napokon su ubijeni. Neki su živi bacani u rovove i zakopani, a na druge puštani psi da bi ih iskidah i davili. Kobno i stravično, ali je došlo na listu zvjerstava tih krvoločnih zvijeri. Istovremeno to je dopunilo mecima ispisane stranice ove velike bitke.

Oni koji su uspjeh da se probiju ponijeli su sa sobom moralne obaveze prema palim drugovima i idealima za koje su dali živote.

Proživši se iz obruča, Sutjeske i Zelengore, nastavili su zajednički započeta djela. Dolaskom u sastav 10. hercegovačke brigade još većim žarom srca i vatrom svog oružja, tukli su i uništavali neprijatelja.

Kad se pojavila nostalgija za svojim krajem, a što u ovakvim situacijama nije ništa neobično, već samo obična ljudska čežnja, ostali su ipak tamo gdje je momentalno bilo najpotrebnije. Ostali su u Hercegovini. S obzirom na opću situaciju poslije 5. ofanzive i situaciju u Hercegovini, došlo je do zahtjeva da nas se uputi u Dalmaciju. Uglješa Danilović, koji je tada bio sa 10. hercegovačkom brigadom u selu Kukričje, upoznao nas je na jednom sastanku sa situacijom koja je nastala poslije bitke na Sutjesci u Hercegovini. Iznio je dvije varijante: ih da nas prebace za Dalmaciju, ili da ostanemo u Hercegovini. U Hercegovini smo, po njegovoj ocjeni, bili potrebni, ali nam je dato da se odlučimo. I ovog puta svijest i ideali su prevagnuli nad nostalgijom. Ostali smo tu u Hercegovini i kad je u Hercegovinu došao i 3. bataljon Prve dalmatinske udarne brigade priključili smo se njemu.

Svoje živote na čukama, gradovima i planinama Hercegovine ostavili su Vojo Krklješa, Ilija Ugričić, Ljubo Lalić i mnogi drugi junaci sa Sutjeske. Sutjesku su savladali, ali su kao junaci pali izvršavajući obaveze koje su uzeli na Sutjesci.

U ovom dokumentu su prikazane fotografije i crteži koji su nastali tokom ratnih operacija na Sutjeski. Na slici se vidi vojsnik u uniformi koji stoji na terenu. Pored njega su postavljene različite vrste oružja i opreme, uključujući puške i granate. Crteži prikazuju taktičke postavke i kretanja jedinica na terenu. Dokument je važan za razumijevanje ratnih događaja na Sutjeski.

KAKO SAM SE PROBIJAO SA TJENTIŠTA

Ante

Vlahov

Na desnoj obali Sutjeske, još prije svanuća, stiglo je do nas usmeno naređenje štaba 3. divizije da se svi pokretni i sposobni borci i rukovodioci prebace na lijevu obalu Sutjeske i priključe u sastav jedinica, koje će izvršiti proboj neprijateljskog obruča na Tjentištu. To me naređenje obvezivalo da se priključim bilo kojoj borbenoj jedinici, jer sam bio zdrav i sposoban za pokret; imao sam pušku i u torbici 70 metaka, četiri ručne bombe i nekoliko zavoja, a funkcija je naše intendature ionako prestala.

U svitanje sam opazio da Sutjesku prelaze još mnogi borci, neki povezani u živi lanac, a pojedinci su se pokušavali domoći druge strane uz pomoć konja. Neki su imali velikih teškoća, jer je zbog prethodnih kiša matica nabujale Sutjeske bila vrlo jaka, pa pojedinci i nisu uspjeli dohvatiti drugu obalu. Pomislio sam da u takvoj situaciji može biti vrlo koristan dobar i čvrst štap, pa sam ga brzo nabavio.

Pušku sam prebacio preko pleća, a torbicu sam lijevom rukom držao na ramenu da sačuvam municiju. Zagazio sam u vodu koja mi je sezala do trbuha, negdje i više. Da se nisam štapom opirao o dno, prijelaz bi mi na drugu obalu, zbog brzine vode, bio mnogo teži i opasniji, ako bih uopće i uspio doći do nje.

Na lijevoj sam obali Sutjeske našao više boraca, uglavnom bolesnih i ranjenika. Mnogi su ležali na zemlji, neki su tumarali neodlučni na koju bi stranu, dok je jedna grupa boraca, opet, prelazila natrag s lijeve na desnu stranu. Među njima je bio jedan drug koji me poznavao i koji me pozvao da im se priključim. Ne razmišljajući vratio sam se opet na desnu obalu. Cim sam

tamo stigao, shvatio sam da sam napravio veliku glupost. Poslije samo nekohko minuta ponovo sam zagazio u Sutjesku i koristeći se iskustvom iz dva ranija prijelaza i štapom, lakše nego prije, u pet i po sati ujutro, opet sam bio na lijevoj obali Sutjeske.

Poslije noćne kiše osvanuo je vedar i sunčan dan, kao stvoren za neprijateljsku avijaciju, ah se začudo nije čula nikakva pucnjava. Kao da je rat završio, a samo nekohko sati prije štekali su mitraljezi, treštale bombe i bacačke mine sa svih strana.

IZ JURIŠA U JURIS

Netom sam izašao iz vode, požurio sam za nekim drugovima koji su zalazili u gustu šumu i ubrzo se našao na puteljku kojim se prema zapadu kretala dosta duga kolona boraca. Između sedam i osam sati stigao sam u jednu udolinu, u gustoj šumi, gdje se prikupila veća grupa boraca i rukovodilaca, među kojima je bilo nekohko onih koji su ranije bih u mom Drugom bataljonu, ali još više boraca iz ostalih bataljona Prve dalmatinske, kao i boraca iz drugih jedinica.

Rasporedili smo se u nekohko jačih grupa i počeh nastupati prema zapadu. Nakon najviše pola sata zapucalo je ispred nas, zatim s lijeve, pa još jače s desne strane. Pucalo se sa svih strana, kao da su Nijemci čekali da im se sasvim približimo. Potrčah smo, pucah i jurišah. Na sve strane padali su mrtvi i ranjeni, svugdje jurnjava, jauk i zapomaganje. Prošli smo kroz neke neprijateljske položaje, ah su nas odmah čekali njihovi drugi redovi. Sto dalje, borba je postajala sve teža i krvavija, a naši redovi sve rjeđi i slabiji. Između devet i deset sati više nismo imah snage za nove juriše.

Nakon dužeg lutanja kroz gustu šumu, zajedno s više drugova našao sam se u jednoj dohni u pravcu Ozrena. Neke sam drugove dobro poznavao. Tu je bio Srećko Reić-Petica, Ante Jerkin, Vinko Maglica, te još neki borci i rukovodioci, od kojih sam doznao da je poginuo i Sava Kovačević. Pristizali su i novi borci, tako da nam se broj stalno povećavao.

Počeli smo se dogovarati kako i u kojem pravcu pokušati proboj iz okruženja. Kraćim izviđanjima i osmatranjem terena utvr-

dili smo da se preko Krekova ne može, jer su taj položaj Nijemci jako utvrdili i drže ga. Odlučeno je da nema drugog izlaza, nego da pokušamo proboj u što manjim grupama, po mogućnosti prema Hercegovini. Još po danu, počeli smo se razilaziti u raznim pravcima. Zaklonjeni gustom šumom brzo smo se odvajali, krećući se u nepoznato.

SAMI U PROBOJ

Kretao sam se s još jednim Dalmatincem koji nije imao nikakvog oružja. Prije mraka, na jednoj uzvišici u gustoj šumi, opazili smo nekoliko boraca, među kojima i Crnogorca Peru Kotarca, kojeg sam upoznao na nekim partijskim sastancima. Pitali su nas, kud smo naumili, a kad sam im rekao da bih volio ići kamo i oni, jer mi je ovaj teren nepoznat, a u gustoj se šumi i po noći teško snaći, odgovorili su nam da s njima ne možemo, jer da su i ovako velika grupa, da će oni za Crnu Goru, a mi neka idemo prema Dalmaciji. Morali smo se od njih odvojiti.

Nastavili smo prema zapadu, prošli kroz šumu i po mraku, s lijeve strane Ozrena i poslije par sati hoda izbili na jednu visoravan. Zapeo sam nogom za telefonsku žicu koja se protezala od zapada prema istoku. Kamenom sam je presjekao i šapatom rekao drugu da potrčimo lijevo, jer će Nijemci čim primijete da im ne radi telefonska veza poslati patrolu, koja nas može sresti. Nije se složio nego je ostao uporan da krenemo desno. Da se ne razdvajamo pošao sam za njim. Nismo napravili ni pedesetak koraka dočekalo nas je »Halt!« i odmah metak prema nama. Tad smo vidjeli da smo se našli na samo desetak metara od mjesta na kojem je Nijemac bio u zasjedi, na straži. Dugo smo bježali na lijevu stranu, krivudali, posrtali i padali po neravnom terenu, sve dok se nismo zamorili. Stali smo da predahnemo, da osmotrimo okolinu i dogovorimo se u kojem pravcu treba nastaviti. Odredili smo pravac našeg daljnjeg kretanja i odlučili da ćemo se od sada, iz opreza, kretati samo noću, jer smo računali da se još nalazimo u okruženju.

Kad je svanulo, ispod jedne smo klisure, a iznad duboke provalije, opazili jednu teško pristupačnu rupu, koju smo odlučili ispitati i po mogućnosti u nju se skloniti. Iako smo u nju mogli

stati samo u ležećem položaju, riješili smo da tu ostanemo do noći, pa što bude. Cijelog smo dana, pretvoreni u uho, napeto iščekivah, bojeći se da nas svakog časa mogu naći njemački psi. Dvije su bombe ležale spremne ispred nas. Onako gladnima i žednima dan je zaista sporo odmicao. Naročito nam je bilo neizdrživo od jedanaest sati kad je sunce udarilo pravo u otvor naše rupe.

Čim se počeo hvatati mrak, izvukli smo se, razgibah, krenuli dalje i dugo išh prema zapadu, koji smo odredili prema planinama za koje je zapalo sunce i skupini zvijezda pomoću kojih sam znao u prirodi odrediti strane svijeta. Nismo točno znali gdje smo, a pitati nismo imah koga. Umor nas je prisilio da zastanemo, ali smo brzo zaspali. Probudila nas je hladnoća, pa smo još prije zore nastavili put. U svanuće brah smo sremušu i drugu zelen, to jeli i pili dosta vode.

Trećeg smo dana naišli na jednu kolibu i u njoj na mrtvog druga, ali nismo mogli utvrditi ni tko je, ni iz koje je jedinice. Na mrtve smo drugove naišli više puta, jednom i na mrtvu drugaricu koju je netko pokrio šatorskim krilom.

Pored kolibe bilo je puno korito za napajanje stoke, a okolo mlada kopriva. Riješili smo da u porciji skuhamo mladu koprivu i da to jedemo. Kad je moj drug posegnuo za torbicom, utvrdili smo da su probijena i torbica i porcija u njoj. Probio ju je metkom onaj Nijemac, na kojeg smo naišli prve noći našeg lutanja. Porciju smo nekako zakrpah, skuhah u više navrata mladu koprivu i tako zavarah glad. Sada smo odlučili da se kroz šumovite predjele krećemo po danu, jer smo pretpostavljah da su se Nijemci već povukli u svoje garnizone. Mi smo se ionako kretali daleko od svih saobraćajnica, a ni pucnjavu nismo više čuli.

NAŠLI SMO DESETU HERCEGOVAČKU   < •

Petog-šestog dana naišli smo na grupu od tridesetak boraca, koji su prebolili tifus, druga oboljenja ili ranjavanje. Svi su bili bez vatrenog oružja, krajnje iscrpljeni, živi kosturi.

Među njima sam prepoznao Franu Buljevca, tifusara, mitraljesca 2. čete 2. bataljona Prve dalmatinske. On je jedini vodio konja. Odlučili smo da konja ubijemo, što sam odmah i učinio

jednim metkom iz blizine. Konj se još nije ni smirio, a već je bio prekriven izgadnjelim borcima, raskomadani i ogoljeni do kosti. Vatre su plamtjele na više mjesta, ubrzo se na žaru ili na brzinu napravljenim ražnjevima našla konjetina, prava poslastica za borce koji su bili na izmaku snaga. Imao sam sreću da sam uspio ugrabiti srce, ispekao sam ga na ražnju i podijelio s još jednim drugom. Poslije smo svi zajedno krenuli naprijed, a slijedeće smo noći i nekoliko sati spavali.

U svanuće, s jedne uzvišice u pravcu sjeverozapada opazili smo veće mjesto u kojem smo ubrzo prepoznali Kalinovik. Pošli smo oprezno naprijed i oko deset sati izbili blizu nama nepoznatog sela.

U jednoj ogradi opazili smo seljanku kako kopa. Na moje oprezno »dobro dan« trgla se i uplašila kad je za sobom vidjela čovjeka s puškom o ramenu. Brzo se sabrala i nasmiješila kad mi je vidjela petokraku na kapi. Rekla mi je da se selo zove Obalj, ono veće da je Kalinovik, pokazala još u pravcu nekih sela i navela im imena. Iz razgovora sam zaključio da se radi o simpatizeru NOB-a. Kad sam joj rekao odakle sam i iz koje jedinice, odgovorila mi je da i ona ima sina partizana. Na pitanje da li negdje u blizini ima partizana, pokazala mi je jedan šumarak iz kojeg se dimilo: »Ondje je jučer bila Deseta hercegovačka, a da li je još tamo to ne znam.« Zahvalio sam joj na svemu što mi je kazala i požurio drugovima koji su nestrpljivo očekivali moj povratak.

Vijest koju sam im donio izazvala je kod svih veliko raspoloženje. Ipak, oprezno smo i na određenom rastojanju krenuli u pokazanom pravcu i nakon dva sata hoda stigli do šume u kojoj smo našli dijelove Desete hercegovačke, baš pri podjeli ručka koji se sastojao od malo mesa i rijetke zobene kaše. Mnogi su se obradovali našem dolasku, jer je među nama bilo onih koji smo se poznavali i još samo prije desetak dana zajedno ratovali u 3. diviziji. Iako nas je došlo više od trideset podijelili su s nama svoj skromni ručak. Svi smo tu i ostali, sretni što je poslije sedam-osam dana došao kraj našem lutanju. Bilo je to 20. ili 21. lipnja. Do kraja dana, u toku noći i sutradan, tu je došlo između 130 i 140 boraca, drugova i drugarica, koji su se uspjeli probiti iz doline Sutjeske, sa Tjentišta.

TRI DANA PORED MRTVOG DRUGA

Anka Vr goč

Teška srca ostavljam četverogodišnje dijete i u studenom 1942. godine odlazim u partizane. Na Cetini kod Vrlike osnovala se bolnica Treće dalmatinske brigade, u koju sam raspoređena. Imala sam zaduženje da se brinem za 26 ranjenika. Usporedo s tim sam se obučavala za pružanje prve pomoći i njegovanje ranjenika. Kako su nas vrlo često napadali četnici iz Vrlike i dragih mjesta, pošli smo sa ranjenim i bolesnim u Uništa. Imali smo puno ranjenika koje smo nosili za Livno kada je ova varoš oslobođena. Tu je bila smještena bolnica. Uskoro sam predala svoje ranjenike, jer sam dobila naređenja da krenem u bataljon Joše Durbabe, za Aržano. Tamo sam našla Vicu Bobana iz Solina i dosta poznatih drugova iz Khsa, Mravinaca i drugih okolnih mjesta. Primijetila sam da su neki drugovi imah pocijepanu i prljavu odjeću. Odmah sam pripremila veliki kazan tople vode i mnogima oprala rublje, tako da su sutradan u stroju mnogo urednije izgledah. Taj dan se nisam javila drugu Durbabi. Sutradan je pred jedinicom drug Joša glasno upitao, videći uredan stroj boraca: »Tko je to novi došao u naš bataljon?« Iako nije spomenuto moje ime, Jošino pitanje shvatila sam kao priznanje mojoj poduzimljivosti.

Kad smo prolazih preko Neretve bataljon Joše Durbabe, kao i cijela Treća dalmatinska brigada nalazio se u zaštitnici ranjenika. Uz velike borbe bilo je gladi, bolesti, iznemoglosti, gohh i bosih. Doživljene strahote ne mogu se opisati. Prelazili smo preko jednog improviziranog uskog mosta. Ispred mene je s naporom koračala jedna žena vodeći i noseći svoje četvoro djece. Jedno dijete joj

ispadne kad smo stigli nasred mosta. Da bih pomogla toj jednoj majci dignem to dijete i uprtim ga na leđa penjući se kosim mostom. Baš kad sam trebala doći na kraj mosta dijete se sklizne s mog ramena, prevrne se i padne ravno u rijeku. Nije mu bilo spasa. To mi je bio najteži momenat u životu i nikada ga neću zaboraviti. Taj događaj duboko me potresao. Bila sam tužna i zbog djeteta i zbog njegove majke, jer sam i ja imala dijete i ostavila ga kod kuće. Znam kako joj je bilo kad se ovo desilo.

Oko Nevesinja imali smo ogorčene okršaje sa četnicima, Talijanima, ustašama i domobranima. Onda je iz naše jedinice dosta drugova izginulo. Bilo je žalosno kad smo se prebrojavali.

Prilikom rasformiranja naše 3. brigade u jeku pete ofenzive dođe jedan drug i upita me u kojoj jedinici se nalazi moj muž. Odgovorila sam da se bori u Drugoj dalmatinskoj brigadi. Onda mi je saopćio da sam raspoređena u Prvu dalmatinsku brigadu. Međutim, dospjela sam u ešelon, čiji je komandant Srećko Reić-Petica. Bio je, naime, običaj da se bračni drugovi ne raspoređuju u istu jedinicu. I tako sam postala bolničarka u ešelonskom bataljonu Srećka Reića.

Početak lipnja 1943. godine u sastavu ešelona prešla sam Pivu i Taru. Kad smo se penjali prema Vučevu bilo je strašno. Iscrpljeni od dotadašnjih borbi i gladi. Strmina skoro okomita. Bombe su padale na sve strane. Mokri smo od kiše i znoja. Vodili smo i konje. Kližemo se niz Dragaš-sedlo. Kada smo prelazili Sutjesku, čim sam zagazila u nabujalu rijeku, oklizne mi se noga i počne me nositi struja. Nisam znala plivati. Počela sam vikati za pomoć. Drugarica Marija Sičić iz Grljevca kod Splita baci se za mnom, uhvati me za kosu i izvuče me na drugu obalu. Kad me je izvukla, nježno me savjetovala da se smirim i da poslije krenem polako za njom. »Nemoj izostajati puno za kolonom da ne izgubiš vezu«, rekla mi je. Drhtala sam i pomodрила od hladnoće. Bio je užasan prizor prijelaza preko rijeke. Vidjela sam kako rijeka nosi iznemogle borce, drugarice, djecu i konje. Neki su se udavili u valovima, a neki padali u vodu ranjeni ili pokošeni neprijateljskim rafalima. Mokra odjeća na meni sporo se sušila.

Čini mi se da je bio 13. lipnja 1943. godine, kada je došao među nas naš komandant Srećko Reić i kazao nam da smo opko-

ljeni. »Da bi se lakše izvukli treba ići po grupicama«, rekao je Reić. »Nemojte formirati velike grupe. Bolje se kretati u manjim grupicama, jer će se tako izbjeći veći gubici«. Kada smo krenuli, sestra Marica i Danica Krajičević iz Solina i ja, jedan je drug bio ranjen. Odmah se vratim do njega da mu pomognem. Međutim, Nijemci su bili daleko od nas na svega nekoliko desetaka metara odstojanja. Gađali su za nama i ponovo pogode ovog ranjenog druga o kome sam se brinula. On pade, ali toga momenta sam i ja bila ranjena od ručne bombe na nekoliko mjesta. Onesvijestila sam se i ništa nisam osjećala. Tri dana i tri noći ležala sam ranjena pored mrtvog druga. Nisam znala za sebe. Počela je kiša. Bila je to strašna kiša kao da se nebo prolomilo. Čitavi potoci su se survivali niz padinu. Bujica je nosila drvlje i zemlju i konjska trupla. Svega je tu bilo. Počela sam vikati kada sam došla svijesti i shvatala u kakvoj se situaciji nalazim. Negdje iza nekakvog grma čula sam ljudski glas. To je bio drug Andrija Rudan, koji mi je obazrivo doviknuo da šutim jer da su Nijemci blizu. Zbilja su bili vrlo blizu. Kad sam ih ugledala nisam znala šta da radim. Odlučila sam da se pritajim kao da nisam živa. Uvukla sam svoju glavu pod tijelo mog tri dana mrtvog druga. Nijemci su pustili pse, ali me nisu primijetili. Žutila sam, ni disala nisam, iako bi najradije bila jauknula od bolova. Od neugodnog zadaha mrtvog tijela uhvatila me mučnina. Žedna sam i gladna. Međutim, na nekih pedesetak metara od nas bila je jedna ranjena drugarica i valjda izbezumljena počela je dozivati za pomoć. Čim su je psi spazili navalih su na nju i za čas su je rastrgli skočivši joj za vrat. Još uvijek čujem kako se Nijemci smiju dok su je psi rastezah, uz krvoločni lavež.

Sutradan došao je kod mene Andrija Rudan i jedan drug s njime. Oba su ranjeni, ah lakše nego ja. Na primitivan način su mi očistih rane kako su znali i mogli i zatim me odveli u nekakvo sklonište. Tu sam zatekla i druga Cimpru iz Šibenika, koji je kasnije podlegao ranama. Na ranama su mu se i crvi pojavili. Sedamnaest dana smo ostali u tom zaklonu i jeh smrdljivu konjatinu. Na rane sam stavljala razne trave i lišće. To je bilo jezivo i nepodnošljivo. Tih dana na ivici života i smrti u omaglici se odvijao film moga života. U mislima su se rađale slike od moje četrnaeste godine, kada sam počela raditi u tvornici »Sveti Kajo« u Solinu, a moj je muž u to vrijeme radio kao obalni radnik. Sje-

tila sam se i našeg rukovodioca Ante Katića. Bila sam tada skojevka. Puno muškaraca bilo je po zatvorima, a naše aktivnosti su se ogledale u tome što smo obrađivale polja ljudima koji su čamili u zatvorima, pomagali njihovu djecu i slično, još od 1940. godine. Vodila nas je Milka Zičić, prvoborac. Ona je dolazila k nama i prenosila nam direktive. U ljeto 1941. godine drugarica Marica Katić i ja odlazile smo više puta u Split po oružje. Od drugarice Zore Rosandić preuzimali smo pakete oružja, sanitetski materijal, hranu i drugo. Te 1941. godine mi žene smo se sastajale u mojoj kući i održavale sastanke. U navali tih sjećanja neprekidno su mi se javljale slike moje kćerkice i moga muža. I u ovim groznim prilikama u kojima sam životarila poslije prelaska preko Sutjeske, što su po mnogočemu izgledale bezizlazne, nije me napuštala nada da ću se jednog dana sresti s mojim suprugom i djetetom. Zato sam napregla sve snage i Andrijom Rudanom krenula za mojom novom brigadom.

Išli smo naslijepo po brdovitom terenu oko Sutjeske i Foče. Nismo mogli naći naše jedinice a bili smo ranjeni i potpuno iscrpljeni. Putem smo jeli pužve i divlje kruške. Negdje između Trnova i Treskavice smo sjeli da se odmorimo, misleći da su naši na vrhu brda. Tu su nas uhvatile njemačke jedinice. Vezali su nas za njihova kola od kuhinje i odveli u Foču. Držali su nas 27 dana na livadi među ostalim zarobljenicima. Poslije su nas strpali u vagon za Zenicu, gdje je bio logor u kojem sam provela tri mjeseca. Odatle su me sproveli u Sarajevo, gdje su nas ustaše užasno maltretirale. Ništa bolje nije bilo ni u Sisku, gdje sam s ostalim taočima i zarobljenicima smještena u barake bez podova, u samo blato. Poslije uspjelog bijega desetak naših drugova iz logora, mene su prebacili u logor Jasenovac, gdje su me i časne sestre tukle i mučile. Zatim sam ponovo vraćena u sisački logor.

Jednog dana uvečer oko 8 sati spremili su nas u vlak za Njemačku. Moji drugovi imali su vezu s organizacijom NOP-a u Sisku. Kada smo ubačeni u vagon za stoku došao je domobran sa željezničarom. Dok nas je domobran brojao, željezničar je rekao da postoji veza i ja prva treba da iskočim iz vlaka između Sunje i Siska na prvoj okuci, gdje će me čekati željezničar drugog voza, koji ide za Mostar. Iskočila sam iz voza kao što je dogovoreno. Bila

sam sva ugruvana. Našao me drug željezničar i sakrio me u tender za ugljen svoje lokomotive. Jedina hrana bila mi je kocka šećera koju mi je dao ovaj drug. Ispred Mostara me je izbavio iz ugljena i predao jednoj Muslimanki. Preko nje sam dobila dokumente, kao da sam došla iz Italije. S tim dokumentima došla sam u Solin 24. veljače 1944. godine.

240

NOĆ POD TRESKAVICOM

Nevenka

Miošić-Kundačina

Bataljon se povlačio iz pakla Sutjeske, gdje je ostavio mnogo svojih najboljih boraca. Po broju nije to bio onaj nekadašnji bataljon »Josip Jurčević«, ali je bio i dalje organizirana jedinica.

Mislim da smo mi prošli poslije svih ostalih bataljona. To što smo vidjeli i doživjeli teško je opisati. Put kojim smo se kretali bio je posut mrtvim i ranjenim drugovima. Tifusari su kao aveti lutali šumama, bez veze i nade. Nije im bilo moguće pomoći, jer je bataljon već i onako imao dosta pokretnih ranjenika-rekonvalescenata. Osjećali smo se bijedno, ali izbora nije bilo. Mogli smo propasti zajedno s njima, a bataljon je mogao zadati još mnoge udarce neprijatelju. To smo shvatili kao nužnost i prihvatili s bolom u duši.

U toku ofanzive pored mnogih drugova izgubili smo i našeg uvijek vedrog i nasmijanog zamjenika komandanta Gojka Ujdurovića i odviše ozbiljnog i odgovornog zamjenika komesara Jerka Kovačevića. Ta dva čovjeka su se divno nadopunjavala i voljela iako su bili toliko različiti. Sudbina im je bila slična. Jednoga je odnijela hladna Tara, a drugoga Sutjeska.

Komesar bataljona Vlado Viskiđ je nešto ranije prebolio pjegavac. Zajedno smo bili u Centralnoj bolnici. On je već prizdravljao kada sam se ja razboljela.

Od strašno visoke temperature, koja je ubitačno djelovala na mozak, dugo smo svi koji smo болоvali od pjegavca bili kao ošamućeni, bezvoljni i smrtno umorni. Takav je bio i Vlado u to vrijeme.

Brojčano stanje bataljona mijenjalo se je svaki dan. Pridolazili su novi borci ili čitave grupe, koje su tokom borbe bile odsječene od svojih jedinica. Tu je bilo drugova iz sandžačkih, hercegovačkih, krajiških i jedna desetina iz Prve proleterske brigade. Jednoga dana priključio nam se veliki dio jednog bataljona 5. crnogorske, zajedno s rukovodstvom. Nailazili su tuda ranjenici i rekonvalescenti iz centralne, divizijske i brigadnih bolnica, kuriri koji su izgubili vezu sa svojim i slično. Od svega toga formirana je jedna grupa u kojoj je jedva svaki drugi ili treći borac bio iz našeg bataljona. Oko štaba bataljona okupio se krug rukovodilaca iz raznih jedinica, koji nisu iz bilo kojih razloga uspjeh doći do svojih, te su se pri povlačenju sa Sutjeske priključili prvoj borbenoj jedinici na koju su naišli. I među njima je bilo ranjenih.

Naš komandant Petar Radević bio je izuzetan vojnik. Borci su ga voljeli i imali neograničeno povjerenje u njega. Ali, nerado su gledah pridošlice oko štaba, jer su ih smatrah rukovodiocima koji su izgubih svoju vojsku, što nije bilo tačno.

U bataljonu, do tada monolitnom, nastala su tiha previranja. S jedne strane strašna glad i iznurenost u borbama i stalnim pokretima, a s druge strane, pridošlice su u bataljonu, smatrajući se samo u prolazu, narušavale do tada besprijeckornu disciplinu. Odlazili su iz bataljona kad su htjeli. Dešavalo se da su se odvajali i pojedinci i čitave grupe kada smo došli na domak njihovog kraja. Oni su to naravno činili u nadi da će u svome kraju bolje proći, odmoriti se i popuniti svoje redove.

Borci našeg bataljona nisu imali razumijevanja za to. Smatrah smo, da smo iskorišteni za pratnju ovih grupa do njihovih kuća, da smo zloupotrebljeni i o tome se otvoreno razgovaralo. U vezi sa svim ovim sve jače je u nama rasla želja da se i mi domognemo užeg zavičaja, da se probijamo prema Biokovu. Sela kroz koja smo prolazili bila su sve više nego prijateljska. Pripucala bi muslimanska milicija ili četnički raspoloženi seljaci. Hrane nikakve nije bilo, a kada bi ušli u neko selo, gledale su nas oči pune straha žena, djece i staraca. Nama je to bilo shvatljivo. U selima je ostalo ono što je nemoćno, a kada bi Nijemci doznali da smo išta dobili u tome selu, spalili bi selo i poubijali ljude.

S ljubavlju i čežnjom mislili smo na naš divni narod Podbiokovlja, na mlade žene i djevojke, koje su na svojim leđima uz

strme biokovske litice nosile pune kante tek ulovljene i popržene ribe, kuvanog kupusa ili blitve, suhих smokava, bajama, usoljenih maslina i svega onoga što je imao taj inače siromašni narod. Biokovo je u našim mislima dobilo značenje obećane zemlje, toplog majčinog krila i nježne sestriinske ruke koja ti liječi rane i pruža zalogaj. Naši izmučeni mozgovi stalno su sanjariли o njemu.

Rukovodioci iz raznih jedinica koji su se našli uz naš bataljon bili su pasivni. Na brzo održanim partijskim sastancima uglavnom su šutjeli, osjećajući na neki način da ih bataljon osuđuje što nisu sa svojim jedinicama. Jednostavno se nisu snašli ili su smatrali da su tu samo privremeno, te se nisu htjeli miješati. Kasnije su se mnogi od njih pokazali kao izvrsni rukovodioci, a drugi su pali junačkom smrću na bojištima širom zemlje.

Ali, u tome trenutku sav teret i odgovornost bio je na našem komandantu. Bio je neumoran. Često sam se pitala kada spava, a nisam srela čovjeka koji je bio toliko ravnodušan prema gladi. Izgarao je nekom unutaršnjom vatrom i imao jednu jedinu, gotovo fiksnu ideju, da izvuče bataljon kao cjelinu iz ovoga košmara.

Znao je za želju boraca da se ide na Biokovo. Imali smo jedan pokušaj da krenemo u tome pravcu, ali se pokazalo nemoguće u tome trenutku doći do Dalmacije, te smo se ubrzo vratili. Osim toga, tokom vremena sastav boraca se dosta izmijenio. Mnogi Biokovčani su poginuli, a bataljon se popunjavao uglavnom Dalmatincima, ali ne isključivo s područja Biokova. bilo je tu dosta otočana i drugova iz drugih krajeva Dalmacije za koje je Biokovo bilo samo prolazna stanica na putu za dalmatinske brigade. O svemu ovome i još o drugim stvarima morao je razmišljati naš komandant, a posebno da sačuva bataljon i borbene grupe koje su mu se priključile.

Među dotad izrazito discipliniranim borcima našeg bataljona nastupilo je ogorčenje, kada su jedne noći napustili bataljon oba komandira iz priključenog nam crnogorskog bataljona, uzevši sa sobom svoje fizički najočuvanije borce i mitraljeze.

Pošto se je za nama vukla kolona od nekoliko stotina tifusara, pokretnih ranjenika i zbjega, a svi nenaoružani, ti komandiri su vjerojatno ocijenili da nas s ovim balastom i manje snage neprijatelja mogu uništiti, pa su zato otišli.

Obično smo se kretali noću, a odmarali danju. Izuzetno smo se zadržali dva dana na padinama Treskavice. Pošto je put preko Treskavice vodio u pravcu Dalmacije, mi smo se svi veoma veselili tome iako smo znali da će to biti težak i dalek put, pun usputne borbe. Ali dogodilo se nešto nepredviđeno! Prolazeći nešto ranije ovim putem 10. hercegovačka brigada ostavila je u jednom selu čovjeka za vezu. On je obavijestio naš štab da je Treskavica puna ustaških zasjeda, te da je jedini mogući pravac kretanje preko Obija, južno od Kahnovika.

Komesar, komandant i gotovo svi pridošh rukovodioci otišli su na sastanak s terencem već rano ujutro i zadržali se dobar dio dana. Kroz bataljon se nekako stidljivo počeo prenositi šapat da su nas napustili. Poslije podne oni su ipak stigli i saopćili komandirima i komesarima četa da je izmijenjen pravac kretanja, te da idemo za Hercegovinu.

Nastupilo je iznenađenje i razočaranje puno negodovanja.

Dugi lipanjski dan otegao se u nedogled, a grupa nas starih Biokovčana sjedila je na mekoj mirisnoj travi i razgovarala o novonastaloj situaciji.

— Ovo nema nikakvog smisla, reče jedan drug sumorno.

— Partizani smo i komunisti, ali ne svačija pratnja, dodade drugi.

— Zar će nas voditi tamo-amo, dok i posljednjeg zdravog borca ne otpratimo do njegove kuće, a nama ostaviti sav ovaj jad što se za nama vuče?

— Dok drugi spašavaju živu borbenu silu mi se dajemo tjerati kao ovce! — Jesmo li gluplji ih gori od drugih? — I čija je sada ta direktiva? Od višeg štaba nije, s njima nemamo veze, oni su se probih prije nas.

Razgovor je tako tekao u ovom smislu. Upadah smo jedni drugima u riječ glasno, temperamentno, dajući oduška svome neraspoloženju. U tipičnoj dalmatinskoj diskusiji, gdje svi govore u isto vrijeme i svi sve razumiju, netko konačno izreče glasno ono što je svima ležalo na srcu: »Pa zašto i mi ne krenemo za Biokovo?« Sva lica zasijaše! To je bila najdublja i najintimnija želja svih nas i svakome se činilo da ju je upravo on izrekao.

Kao lavina kada krene, ostalo je teklo samo od sebe. O našoj namjeri obaviješteni su svi komandiri, komesari, vodnici i vodni delegati koji se trenutno nisu nalazili s nama. Svi su s oduševljenjem prihvatili. U grupu su uključene i tri drugarice, među kojima sam bila i ja. Dokle god živim bit ću im zahvalna na tome. Jer, kakva sam bila poslije tek preležanog pjegavca, bez ikakvog oružja, potpuno bosa i krajnje slaba i iscrpljena bilo je tako očigledno da ću im biti samo teret. Ali uključili su me, jer su smatrali da će me time spasiti od sigurne smrti. Situacija je bila takva da nikome nije ni palo na pamet da to smatra dezertersvom. Kretat ćemo se i ponašati kao prava partizanska vojska i odmah se priključiti Biokovskom odredu, rekao je Ljubo, vrlo sposobni komandir čete i veliki junak. Nekako bez riječi on je prihvaćen za rukovodioca grupe, jer se izdavao i od ranije kao izuzetan rukovodilac i hrabar borac.

Često sam kasnije razmišljala kako bi sigurno bilo sve drukčije da je ostao živ Jerko Kovačević, partijski rukovodilac našeg bataljona, koji je imao sluha za sva raspoloženja i krize boraca. Jednostavno je bilo nemoguće da ova previranja, nezadovoljstva i razočaranja on ne bi osjetio. — Uvijek tamo gdje treba, da ukaže, tiho, razložno na zabludu, da podsjeti borce da su komunisti, skojevci ili jednostavno partizanska vojska. Jerko je bio mrtav, a tako nam je nedostajao njegov tihi nenametljivi, pa opet autoritativni način saobraćaja sa ljudima. Vrlo pronicljiv, inteligentan, a skroman, bio je oličenje partijskog rukovodioca. Ljudi su mu se povjeravali i iskreno i bez rezerve prihvaćali njegove stavove. Ali Jerka je odnijela Sutjeska i nismo se imali s kime savjetovati.

Zaključili smo da se još iste noći odvojimo od bataljona i krenemo za Biokovo. Ugovorili smo lozinku, glasila je: »Je li stigao Mordin?«. To je značilo, tiho izostati iza kolone i pošto svi prođu okupiti se i krenuti svojim pravcem.

Pala je noć. Bataljon se spremao za pokret. U koloni, sama sa sobom, stala sam razmišljati. Teško je opisati šta sam tada mislila i osjećala. Bolno mi je padao rastanak sa bataljonom. S druge strane sve me je vuklo u Biokovo. Drugovi koji su se odlučili poći, bili su među najboljim borcima i komunistima u bataljonu. Mislili su najbolje. Pokazali su veliko povjerenje, pa čak i požrtvovanje prema meni. Ali, što će raditi oni koji nemaju svoje Biokovo?!

Što će Hvarani, Pelješčani, Korčulani — plivati do svoga otoka?! Teška borba vodila se u meni. Znala sam da nitko neće otići ni svojoj kući ni neprijatelju. Pravac je bio Biokovski odred. Ali opet — da li je u redu? I koga ću iznevjeriti — jedne ili druge? Tako sam slaba da sigurno ni fizički neću izdržati. Ne znam što je prevagnulo, ali davno prije nego se čula lozinka, ja sam znala da neću izići iz kolone. Tako je i bilo. Hodala sam kao u groznici deset, petnaest, a možda i dvadeset minuta kada je kolona stala. Prenosila se naredba: »Komandiri i komesari naprijed!« — Prošlo je neko vrijeme, a onda se čuo komandantov glas. Pitao je, gdje su Ljubo, Tonći, Mirko, Miljenko, Andrija? Svi su šutjeli. Nitko ništa nije znao. Komandant se uznemirio. Pomislio je da su možda zaspali ili ih je ulovila neka manja neprijateljska grupa. Sve je to bilo malo vjerojatno. Zastao je neko vrijeme u razmišljanju, dao odmor i stao formirati nekoliko patrola koje je namjeravao uputiti u nekoliko pravaca da ih traže po gustoj šumi i tamnoj noći. Uhvatio me paničan strah! Što ako se sretnu u tome mrklome mraku?! Pobit će se između sebe ne znajući tko je sa druge strane. Dilema je bila strašna. Nekako sam pronašla komesara Vladu Viškića i rekla mu: »Nisu zaspali, ne vrijedi slati patrole, otišli su za Biokovo.«

Vlado me je grubo uhvatio za rame, skoro odvuкао do komandanta i zadihano rekao: »Ponovi to Petru!« Ponovila sam. Komandant je stajao kao zaleđen nekohko dugih trenutaka, onda je jeknuo tiho kao da umire i rekao šapatom kao za sebe: »Zašto drugovi — zašto, zar mi niste vjerovali?!« Od tog njegovog gotovo jecaja počela sam da drhtim. Što će učiniti? Što ako ih uhvati? Bio je to nepredvidljiv čovjek. Ludo hrabar, vrlo emotivan, fanatik svog poziva. U jeku borbe bio je nemilosrdan, a opet prislan, topao i pun ljubavi za ljude. Borci su ga nevjerojatno voljeli, a on je svakog poginulog druga odbolovao. Vladala je neprirrodna tišina kad se je komandant trgao kao iz transa i upitao me: — Kada su se odvojih? — Ne znam, rekoh, prije dvadeset, trideset minuta, no možda i više — ne znam. Onda on zaključi: »Ne bi trebah biti daleko«. Tada okrenu leđa bataljonu, zakorači u tamu šume gdje je on valjda pretpostavljao da im je pravac kretanja, te snažnim prodornim glasom viknu: »Drugovi, ne idite desnom obalom Neretve, sva je zaposjednuta ustašama. Idite lijevom stranom i samo

noću. Držite se zajedno, i neka vam je sretno drugovi!« Tu mu se glas prelomi u jecaju. Tada se okrenu i komandova: »Bataljon pokret !«

Ušla sam u kolonu i krenula. Suze su mi curile niz lice. Začudila sam se kad sam ih osjetila. Nisam vjerovala da još mogu plakati. Vidjela sam i doživjela toliko strahota, da ih sve suze svijeta ne bi mogle isplakati. Ja ipak plačem! A mislila sam da sam potpuno odrvenjela. Znači, nisu sve emocije umrle u meni. Veličina drugarstva me je potresla i izazvala te suze. Suze koje liječe dušu.

To što je naš komandant u jednom kratkom trenutku uspio da prevaziđe sve one ozbiljne probleme koji su mu se nametali odlaskom ovih drugova rukovodilaca za Biokovo, što je on njihov odlazak doživio kao ličnu uvredu i nepovjerenje prema njemu, sve to je bilo manje važno od drugarske ljubavi i straha za njihove živote.

Ono najbolje u čovjeku je pobijedilo.

Poslije rata sam srela nekolicinu preživjelih iz ove grupe i pitala ih, da li su čuli onaj komandantov noćni oproštaj sa njima. Rekoše mi da nisu. Šteta! Ostali su osiromašeni za jedan iskreni ljudski doživljaj.

VRIJEDNA I NEUSTRAŠIVA SOJKA

Mirko

Dvornik

Pred moj odlazak u Vazduhoplovnu bazu u Italiju susreo sam se s Antom Kronjom-Čenčom, komesarom Prve dalmatinske brigade. Bilo je to na Visu, oko Nove 1944. godine. Nismo se vidjeli od bitke na Sutjesci, pa se naš razgovor većinom odnosio na sudbine suboraca iz naše brigade u kojoj sam onda bio komandir pratećeg voda u bataljonu »Tadija Anušić«. Među ostalim, od **Cenča** sam saznao da je na Sutjesci poginula i Franka Gospodnetić, koja je nosila konspirativni nadimak Sojka. S njom su me vezivale uspomene na ilegalnu aktivnost u Splitu za vrijeme talijanske okupacije i odatle osjećam potrebu da kažem nešto o liku ove revolucionarke.

Poznajem je od proljeća 1942. Tada je bila kandidat za člana KPJ pri partijskoj ćeliji »Grad« koja je okupljala komuniste sa prostora Dioklecijanove palače uključujući i Bosansku ulicu, Pjacu (Narodni trg) i Voćni trg. Krajem 1941. godine postao sam član Partije, a u ćeliji »Grad« bio sam zadužen za rad sa dvije simpaticerske grupe.

Sojka je tada bila napunila 20 godina. Rođena je u Dolu na Braču, a školovala se u Splitu, gdje je maturirala na Trgovačkoj akademiji s vrlo dobrim uspjehom. S majkom je stanovala u potkrovlju stare zgrade u Židovskom prolazu. U djetinjstvu i mladosti oslanjala se samo na ljubav i zaradu svoje majke koja je rukama izbijeljelim od luksije i sapuna zarađivala kruh nasušni perući rublje i čisteći stanove imućnijih obitelji. Pričali su mi da je nadarena za matematiku i da je mnogo čitala, među ostalim i

ilegalnu literaturu iz koje se napajala naprednim idejama. Marljivošću i uspjehom u školi nastojala je savladati siromaštvo. Njeno socijalno porijeklo, osobno poštenje i bistrina doveli su je u redove naprednih đaka koji su se borili da u svojim rukama drže literarnu sekciju svoje škole.

Pred kapitulaciju stare Jugoslavije zaposlila se kao namještenik u Činovničkoj zadruzi. Aprilski rat i okupaciju Sojka je dočekala mržnjom prema fašističkom osvajaču i odlučnošću da se bori za slobodu. Bila je prvo skojevka, a potom je postala kandidat za člana Partije. Izvršavala je s puno mladenačkog entuzijazma sve zadatke koje je naša komunistička ćelija određivala: lijepila plakate, rasturala letke, pisala parole protiv okupatora, prenosila ilegalnu štampu, sakupljala novčanu i drugu materijalnu pomoć za partizanske borce, te sudjelovala u sabotažnim akcijama. Pri izvršavanju tih po život opasnih radnji bila je razborita, zrelo je razmišljala i hladnokrvno postupala, a njezin visoki stas, elegantno držanje i ugodna vanjšina nisu odavali Sojkin revolucionarni žar i prevratničku djelatnost.

Takva je bila i u jednoj od niza akcija u kojima smo zajedno sudjelovali. Bilo je to u podrumima Dioklecijanove palače. Dobili smo zadatak da prekinemo telefonske kablove kojima se služila talijanska vojska. Sojka je u svojoj tašni donijela makaze za rezanje žice. Pomagala mi je i u tome bila neustrašiva i bez panike. Kad smo završili sabotažu i udaljili se s mjesta izvršenja, u odrazu njena lica vidio sam djetinju radost i ushićenje da smo okupatoru još jednom zagorčali boravak u našem gradu i prkosno mu pokazali, usprkos krvavim represalijama fašista, da se naš narod ne miri s okupacijom i njegovim metodama odnarođnjavanja i fašizacije.

U tom smislu nastojali smo obilježiti i Prvi maja 1942. godine. Ilegalna rukovodstva NOR-a, partijci i skojevci smišljali su kako što originalnije provesti tu težnju. Kako se približavao Dan radničke solidarnosti sve mi se više nametala ideja da naš otpor iskažemo vješanjem proleterske zastave na najvidljivijem mjestu u Splitu, na zvoniku sv. Duje. Osim životne opasnosti ta akcija je iziskivala i rješenje niza tehničkih problema. Prvotnu kombinaciju sa satnim mehanizmom morao sam odbaciti, pa se činilo da će to biti pomoću eksploziva najbolji način izbacivanja zastave.

Poslije jednog partijskog sastanka u travnju svoju zamisao izložio sam drugarici Jugi Kesić, koja je rukovodila sastankom. Na slijedećem sastanku Juga je saopćila da je komitet suglasan s predloženim isticanjem zastave na zvonik katedrale, s tim da u akciji sudjeluje cijela partijska ćelija. Tada je dogovoreno da se ispita teren i kretanje fašističkih patrola i agenata, da Vinko Kaliterna nabavi platno za zastavu dužine sedam i širine dva metra, da je Vinka Kliškić sašije i izveze srp i čekić, da Miloš Petrić nabavi dinamit i štapin, a ja sve to da tehnički realiziram i sinkroniziram. Za postavljanje zastave određena je da mi pomaže Sojka, što je ona prihvatila bez dvoumljenja.

Pred Prvi maj Vinka Kliškić i Miloš Petrić krišom su unijeli u zvonik i sakrili na ugovorenom mjestu upakiranu zastavu s eksplozivom, fitiljem i komadima olova. Kasnije sam se sjetio da bi trebalo staviti daščicu iznad dinamita da eksplozija ne pocijepa zastavu. Na dan Prvog maja sa Sojkom sam se prema ranijem dogovoru našao u 11 sati. Prethodno smo u knjižari kupili papira i lijepo zapakirali daščicu kao da je rodendanski poklon. Bio je petak. Iz oblačnog neba sipila je kiša. Kad smo stigli u katedralu upravo je završavala misa. Među vjernicima bilo je nekoliko talijanskih oficira. Malo smo kleknuli praveći se da se molimo da ne bi skrenuli pažnju na sebe. Bogoslužje je završeno. Sojka je počela pokazivati znakove nestrpljenja pa sam joj šapnuo: »Sojka, budi mirna još malo, pa će sve dobro svršiti«.

Potražili smo crkvenjaka koji je u ruci držao ključeve zvonika. Mučila nas je neizvjesnost. Što — ako su fašisti pronašli skrivenu zastavu i u tornju postavili zasjedu?! Nije bilo vremena za crne misli i zloslutna nagađanja. Pobožni svijet se razilazio, a nas dvoje morali smo naprijed na izvršenje zadatka.

Na talijanskom jeziku predstavili smo se crkvenjaku kao turisti iz Zadra i zamolili ga da nam pokaže umjetničke vrijednosti katedrale, a zatim da nam omogući da s tornja pogledamo prekrasnu splitsku panoramu, jer tobože u Splitu nismo bili nikad ranije. Zvonar je to odbio izgovarajući se da je zabranjeno, da dođemo sutra i slično. Dok sam ga ja uporno uvjeravao Sojka je glumila molećivu ljupkost. Čuvar crkve nećkao se dok mu nisam u šaku tutnuo novčanicu od tisuću lira. Otključao je vrata i upozorio nas da se vratimo što brže.

Pojurili smo stepenicama prema vrhu zvonika i zadihani došli do najvišeg kata. Zamotuljak sa zastavom našli smo na ugovorenom mjestu. Trebalo je raditi brzo. Raspakirao sam platno, na najgornjem katu tornja, privezao zastavu na dva južna stupa, pričvrstio olovne utege, postavio dinamit, kapislu, daščicu i kordu. Žarom cigarete dotakao sam sporogorući štapin, koji je zašištao. Sojka se prenula inženadena šištanjem fitilja, ali se odmah smirila, pošto sam je podsjetio da moramo požuriti.

Zvonar nas je korio da smo se dugo zadržali, a ja sam zalupio vrata, okrenuo ključ u bravi i bacio ga podalje. Nas dvoje uhvatili smo se opet pod ruku kao zaljubljeni i ubrzo krenuli kroz tadašnji »Carev rov«. Prije nego smo stigli na rivu odjeknula je eksplozija. Snažnija nego sam očekivao. Na obali su talijanski karabinijeri već uperili puške u prolaznike, ne znajući o čemu se radi. Kod Lučke kapetanije rekao sam: »Okreni se.« Sojka se okrenula i zadivljeno uzviknula: »Ajme, kolika je«. Velika crvena zastava sa srpom i čekićem vijorila je na najistaknutijem mjestu u centru Splita. Još smo stotinjak metara išli zajedno, a onda smo se razdvojili.

Nastala je trka obalom, pazarom, uskim uličicama, pometnja među talijanskim vojnicima, policajcima, špijunima i agentima, panični povici u kojima su spominjani »bandiera rossa«, komunisti, »partigiani«, banditi... U tom metežu Sojka i ja sretno smo se izvukli. Splićani su bili oduševljeni partizanskom smjelošću. Ubrzo su se na ulice sjurili crnokošuljaši. Počelo je puškanje, legitimiranje i hapšenje. Zastavu su rešetali rafalima. Nisu imali smjelosti da se popnu na toranj skinuti barjak slobode, pa su s vehkim oprezom »osvajah« kat po kat zvonika uz povike: »Pre-daj se!«

Na narednom sastanku partijske ćelije izvršena je analiza akcije. Konstatirano je da je ova demonstracija odjeknula Dalmacijom i šire. Drugarica Juga pohvalila je sve koji su sudjelovali u ovom pothvatu, a posebno Sojku i mene. Poslije toga Sojka je primljena u partijsko članstvo.

Sredinom svibnja napustio sam grad i pridružio se partizanskom odredu na Dinari. Sojka je neko vrijeme ilegalno živila u Splitu, ali zbog potjera koje su za njom upućivane otišla je u partizane u toku lipnja 1942. godine. Ona je bila najprije raspoređena kao borac pri Štabu 4. operativne zone, a poslije u Prvoj

dalmatinskoj brigadi kao sekretar štaba. Ja sam se nalazio u pratećemvodu bataljona »Tadija Anušić«. Zbog toga smo se rijetko viđali, iako smo bili u istoj brigadi. Jednom sam je sreo u Hercegovini kod varošice Fazlagića Kula, a drugi put kod sela Rudina prije nego smo prešli rijeku Pivu. Tada je bila sekretar u Štabu 3. divizije. Bila je mršavija nego ranije, utegnuta vojničkim opasačem, sa vunanim čarapama zavrnutim uz nogavice hlača. I u tim teškim danima neprijateljske ofenzive vedrina i razgovorljivost nisu je napustili. Nisam ni slutio da je to naše posljednje viđenje.

Cenčo mi je u razgovoru na Visu kazivao da je Franka Gospodnetić vodila administraciju Štaba brigade, odmah od formiranja. Taj posao je obavljala vrlo ažurno. Pedantno je vodila prepisku i operacijski dnevnik, a vrlo solidno je tipkala na pisačkom stroju, tako da su Pero Četković i kasniji komandanti bih veoma zadovoljni njenim radom. Bila je zadužena za jednog konja na kojemu je prenosila arhivu i ostali materijal administracije, pa se savjesno brinula o prehrani i smještaju konjovoca i konja. U ophođenju je bila komunikativna, spremna na šalu. Prisustvovala je sastancima partijske ćelije štaba brigade, gdje je ispoljavala samokritičnost i odgovoran odnos prema zadacima. U bilo kako zamršenoj situaciji staloženo, bez žurbe i nervoze obavljala je svoj posao kome se predavala do samozaborava, tako da je ponekad zbog toga zanemarivala svoj vanjski izgled. Zbog svih tih njenih osobina, Pero Četković ju je povukao u Štab 3. divizije nakon što je postavljen za komandanta ove udarne divizije.

Franka Gospodnetić je poginula u bici na Sutjesci, vjerojatno u jurišu ešelona 3. divizije kojim je neposredno rukovodio legendarni komandant Sava Kovačević. O njenoj pogibiji saznah smo kasnije, jer je naša Prva dalmatinska tri dana prije toga izvršila proboj obruča. U dolini heroja ostala je na vječnoj straži slobode i zajedništva naroda i narodnosti Jugoslavije s tisućama svojih suboraca.

i
i

POVRATAK IZ CRNE GORE

Slavka Viđak-Vukojević

Nakon 5. neprijateljske ofenzive na povratku iz Crne Gore proživljavali smo teške i mučne dane. Borci su bili izmučeni glađu i bolešću, tako da je hodanje po kamenitom bespuću teško padalo svima. I sama iscrpljena od tifusa pratila sam teško oboljelog druga Radoslava Ujdura. Taj hrabri mitraljezac, starješina, iskazao se u mnogim borbenim okršajima od Jajca, Paleža, Turbeta, Busovače, Vakufa, Prozora do Sutjeske i Zelengore. Hodajući pored njega stalno sam slušala: »Ostavi me, drugarice, nemoj zbog mene da stradaš«.

U bespuću hercegovačkih planina, izgubivši svoju jedinicu, nas pet drugarica ponovno smo se susreli s Neretvom. Bile su tu, osim mene: Ivka Vukojević (Kljenak kod Vrgorca), Draga Vitas (Drvenik kod Makarske), Vjera Grabovac i Katica Dujšin. Tu smo na Neretvi dobile sirovu goveđu kožu, da od nje skrpimo opanke i zaštitimo izranjene noge, ali glad je bila mnogo jača. Kožu smo ispekle i pojele svoje buduće opanke. Bose smo krenule dalje jedući koprivu i bukove bobice i nekakvo divlje voće. Rijetko smo se kretale kroz sela, radije smo ih zaobilazile. Neki naši drugovi, koji su bili s nama, odabrali su drugu stazu i odvojili se od nas. Kako smo kasnije doznali oni su izgubili živote.

Putem smo sreli trojicu pripadnika četničke organizacije (mislim da su bili iz sela Ripišta), koji su se vraćali svojim kućama. Prijetili su nam, ali nas nisu dirali. Katica Dujšin stalno je držala bombu u ruci, da bi je, ako zatreba, bacila na njih a možda i na nas same. Put nas je dalje naveo do sela Borki, gdje

smo se susreli s odbornikom koji nas je prihvatio i nahranio. Tu smo naišle na divne ljude, iako su sve to radili u strahu pred neprijateljem, koji je svaki čas mogao banuti iz Konjica. Ranom zorom krenuh smo prema Neretvi i još jednom se susrelih sa zastrašujućom rijekom. Tražili smo plići dio za prijelaz, ali ga nismo pronašle. Ipak zakoračile smo u tamnu i brzu vodu, a naša tijela se namah ukočila pred hladnoćom i silinom vode. Draga Vitas i Katica Dujšin znale su plivati a mi ostale skoro ništa. Počela sam hodati, ali dno rijeke ubrzo mi je nestalo pod nogama, a moje premoreno tijelo rijeka je nosila kao iver. Draga je zahvala prema meni. Uopće je čudo odakle joj snage. Ni Vera Grabovac nije imala dovoljno snage. Kada me je Draga izvela na drugu obalu, gledala sam kako se Vera grčevito drži za jednu stijenu, od koje ju je bujica odvajala, ali ona bi se opet posljednjim snagama zadržala. Tako mokre krenule smo uz planinu. Na putu nam se ispriječila željeznička pruga. Pri tom ranom jutarnjem prijelazu pruge, sve u strahu od neprijatelja koji su se nalazili u okolnim bunkerima, nismo odmah ni primijetile da drugarice Vere nema među nama. (Međutim, u kasnijim susretima sa seljcima doznali smo da je Vera živa i da se kreće ispred nas.) Taj dan ostale smo u šumi poviše nekog sela i čekale da se spusti noć. Tako smo hodajući, ne znam ni sama koliko dana, stigle do sela koje smo poznavali već od ranije, možda se čak radilo i o selu Cvrče. U selu su nas primili hodža i još neki seljaci, nabranih i uputili prema Makljenu, kojeg smo poznavali iz ranijih borbi.

Ne brojeći ni dane ni noći, inaizmjenice hodajući i spavajući, stigle smo preko Vitoroga u Glamoč, a odatle se zaputili prema livanjskom polju. Seljaci nam pokazuju put preko Kamešnice, koji vodi do Vrdova (kod Sinja). U Vrdovu smo se priključile letećoj četi, gdje nas drugovi partizani primaju s mnogo pažnje. Tada sam se srela i sa svojim bratom Antom, koji me oslovio: »Druže, gdje su one drugarice što su došle iz Crne Gore?« I tako sam u svojoj novoj jedinici koja se nalazila na samoj periferiji Sinja zbog svog jadnog izgleda dobila nadimak Mali Marko.

Vera je ipak stigla blizu svog rodnog Sinja, a Katica je poginula u svojim rodnim Kaštelima. Bile su to hrabre i drage drugarice, kao i Draga koja je zbog mene ponovo skočila u Neretvu i Ivka koja se od mene nije htjela odvajati. Takvi su bih svi moji

drugovi i drugarice: Ljubica Markotić, Nikica Soljak, Mira Bajalo, Matija Prnić, Marija Domandžić (iz Vrgorca) koja nas je učila o SKOJ-u i Partiji, Ivan Kocijančić i njegov hrabro poginuli brat, Ivan Vukojević i još mnogo njih koji su položili svoje živote.

Sjećam se tako mnogih drugova iz 3. bataljona Prve dalmatinske: Ivana Kovačevića (iz Makarske), Lina iz Podgore, Ante Banja (Podstrana), Marina Matijaša, Bože Mordina (Dubrovnik), Stanka Barbira, zatim omiljenih starješina: komandira čete Branka Veže, komesara Čićana koji je poginuo na Kobiljoj Glavi, Gaje Mršića, mitraljesca Ordulja, Muslin Čanbre — mitraljesca, Ante Ivankovića sa Hvara i još mnogih meni dragih drugova i drugarica.

, > ¹ r,

OKO VRLIKE U LJETO 1943.

{*Ante Uvodić*

Bilo je to u ljeto 1943. god. pred kapitulacijom Italije, kada je naša Prva dalmatinska udarna brigada, dobivši naređenje od Vrhovnog štaba NOV i POJ, došla na područje srednje Dalmacije u Vrliku. Cim smo stigli dobili smo zadatak od štaba IV operativne zone da zauzmemo položaje u neposrednoj blizini Sinja i aerodroma kako se u datom momentu neprijatelj ne bi njime mogao koristiti. Noć je bila tamna kada smo se našli u pokretu. Međutim, u toku marša oko pola noći dostigao nas je kurir iz štaba zone s naređenjem da se hitno vratimo natrag, jer su četnici i Talijani počeli ugrožavati Vrliku u kojoj se nalazio štab zone i druge pozadinske jedinice. Tada je naša brigada bila sastavljena od samo dva oslabljena bataljona (I i IV) dok je jedan bataljon bio odvojen u borbama na Sutjesci a jedan u istim borbama toliko osakaćen da nije ni postojao. Nakon dolaska u Dalmaciju popunjeni smo jednim bataljonom Splitskog partizanskog odreda. Odmah je naređeno da se brigada vrati u pravcu Vrlike.

Cim smo čuli novo naređenje slutili smo o čemu se radi, iako nismo odmah dobili konkretne zadatke. Međutim, kada smo se približili mjestu odakle smo krenuli prema Sinju, naš je 1. bataljon dobio zadatak da ovlada položajima iznad Vrlike koje su u toku noći četnici uz pomoć Talijana zauzeli.

Bilo je to pred samu zoru kada smo se susreli s neprijateljem, koji je odmah na nas otvorio vatru da bi nas spriječio u našim namjerama. Osjetivši snagu našeg bataljona neprijatelj se nije uporno branio, nego je nakon kratke borbe napustio svoje polo-

žaje i vratio se na svoje polazne pozicije nedaleko od Vrlike. Štab naše brigade uvidjevši odakle nam prijeti opasnost, zatražio je od štaba IV operativne zone, da nam dodijeli pojačanje, da bi najurili neprijatelja. Sa tih je položaja svakodnevno teškim bacačima i topovima ugrožavao naše položaje i samu Vrliku.

Našem je 1. bataljonu, koji je bio najbliže k neprijatelju, savjetovano da se ne upušta u neke ozbiljnije akcije bez pojačanja, koje će za kratko vrijeme stići. Brojčano slabi sami nismo mogh ništa učiniti. Tadašnje brojno stanje našeg bataljona, skupa sa komandnim sastavom, bilo je oko stotinu ljudi, dok je neprijatelj na tri dobro utvrđena položaja, prema našim ocjenama i informacijama brojao preko tristo ljudi s mnogo nadmoćnijim naoružanjem od našeg.

Komandant našeg bataljona Bogdan Stupar znao je za snagu našeg bataljona. Moral boraca i starješina bio je na najvećoj visini. Zato donosi odluku, bez znanja štaba brigade, da naš bataljon napadne i uništi neprijatelja.

Kao i obično neprijatelj je povremeno otvarao artiljerijsku i minobacačku vatru na naše položaje, međutim to nas nije omelo u našim namjerama i mi smo u sumrak krenuh na zadatak.

Nakon kraćeg vremena neprijatelj je prestao s vatrom, osjetivši valjda što mu se sprema, a sama noć je bila idealna za napad. Mjesec je trebao izaći iza ponoći. Da bismo od neprijateljske vatre imali što manje gubitaka, a isto tako da bismo se što neprimjetnije približili neprijatelju, komandant naređuje da se svrstamo u tri kolone, a čim budemo primijećeni od neprijatelja da se razvijemo u streljački stroj. Tako smo u kolonama došli neopaženo na udaljenost od sto metara od neprijatelja. Tada nas je neprijatelj osjetio. Otvorio je žestoku vatru na nas, ali mi nismo stali gdje smo se zatekli, nego smo se privukli još bliže neprijatelju, pa nam njegova vatra nije mogla ništa naškoditi.

Dio našeg borbenog poretka našao se na brisanom prostoru. Polijekali smo na zemlju i otvorili vatru iz svih oruđa. Bilo je to nekih 45—60 minuta paklene vatre s jedne i druge strane. Puškaranje je postepeno jenjavalo, a počelo je dovikivanje i dušmansko prigovaranje. To je kod nas bila nerijetka pojava u borbama sa domaćim neprijateljima. U psovka i pogrđnim izrazima četnike i ustaše nije nitko mogao nadmašiti. Mi smo ih

pozivali na predaju dok im je još vrijeme. Nabrojili smo nekoliko naših brigada koje tobože sudjeluju u napadu, a koje će svaki čas djelovati sa svih strana. Međutim, i mi smo se našli u neugodnoj situaciji. Neprijatelja nismo mogli u prvom naletu uništiti, a povlačiti se natrag preko brisanog prostora nije bilo uputno, jer bismo pretrpjeli osjetne gubitke. Na ovom položaju nije se još dugo moglo ostati, jer će naskoro izaći mjesec, pa ćemo još više biti izloženi neprijateljskoj vatri i većim gubicima. O okruženju neprijatelja nije bilo ni pomisli, pošto smo bili i brojčano suviše slabi. Dok je štab bataljona razmišljao kakvu odluku da donese, na lijevom krilu netko od boraca prenio je naređenje za povlačenje, koje je došlo do komandira treće čete. Tako se ta četa povukla. Sada smo ostali na dvije čete. Komandant bataljona u takvoj situaciji donosi jedino moguću odluku, da se jedan puškomitraljezac podvuče iza leđa ili s boka neprijatelja i odatle brзом paljbom pusti 3—4 rafala, tako da zbuni neprijatelja stvaranjem utiska o stvarnom zaokruženju.

U tom momentu svi ostali izvršit će juriš i natjerati neprijatelja na povlačenje.

Bio sam pomoćnik mitraljesca na desnom krilu. Do nas je došao zamjenik komandanta bataljona Pero Bjelobrk i mog mitraljesca upoznao sa situacijom, prenijevši mu naređenje da se prikrade neprijatelju iza leđa odakle će vatrom iznenaditi fašiste. Bilo je i krajnje vrijeme da se nešto učini, jer se očekivalo da će svakog časa izići mjesec. Da bi odvratili pažnju neprijatelja od nas, naši su otvorili vatru, a mi smo se počeli zavlačiti u dubinu neprijateljskog borbenog poretka. Kad smo vidjeli da smo se dovoljno zavukli, moj puškomitraljezac je ispustio čitav šaržer iz mitraljeza, a ja sam odmah dodao drugi i treći. Tako je izgledalo da su tri puškomitraljeza otvorila vatru neprijatelju iza leđa. Kod neprijatelja je tada zavladala panika i počeo je bježati. Tada su čete iskoristile tu priliku i na juriš istjerale neprijatelja sa svih utvrđenja, nagnavši ga u bijeg prema Drnišu i Kninu.

Ostali smo na tim položajima, kupeći ratni plijen do zore. Ujutro kad smo se svi prikupili, a vratila se i ona četa koja se u toku noći povukla, ustanovili smo da nismo imali nikakvih gubitaka. Čak nije nitko bio ni ranjen. Neprijatelj je ostavio oko 10 mrtvih. Svu ovu borbu koju smo vodili s neprijateljem pro-

matrao je s našeg polaznog položaja načelnik štaba brigade. Ujutro, kada smo se vratili s plijenom natovarenim na nekoliko konja, u susret nam je došao komandant i načelnik štaba brigade. Tada je Bogdan Stupar, komandant našeg bataljona, predao raport Miladinu Ivanoviču komandantu brigade, da smo istjerali neprijatelja sa svih utvrđenja. Kada ga je načelnik zapitao koliko imamo gubitaka i čuo da nemamo ništa, oni nisu odmah povjerovali, jer kako je rekao načelnik brigade da u onoj vatri koju je on promatrao moralo je biti mrtvih i ranjenih.

ČIŠĆENJE PETROVOG POLJA

. . . >

Tako je završio taj dan, a naš je bataljon primio priznanja i pohvale. Dodijeljen mu je i odmor.

Odmah nakon toga štab brigade u zajednici sa štabom IV operativne zone donosi odluku o temeljitom čišćenju svih neprijateljskih uporišta u Petrovom polju oko Drniša. Naš je bataljon dobio specijalni zadatak. Obaviješteni smo da u svim tim uporištima ima Francetićevih ustaša, četnika i seoske milicije, a koje je podržavala talijanska artiljerija iz Drniša.

Određen je dan čišćenja, a naš je bataljon dobio naređenje da uništi neprijatelja koji se učvrstio u povezanim zemljanim rovovima ispred sela Gradac. Na našem sektoru bilo je više od stotinu ustaša-legionara s jednim teškim mitraljezom. Zadatak je bio složen jer su se oni nalazili u srcu teritorija koga je držao okupator i njegove sluge, a s druge strane i zbog toga što se neprijatelj nalazio na jednoj uzvišici ispred koje se pružao potpuno brisan prostor. Štab je bataljona shvatio ozbiljnost zadatka. Računalo se da ćemo noćnim maršem do fašističkog uporišta izgubiti više vremena, nego da se putuje danju. Da bi u dejstvo stupili točno u određeno vrijeme komandant Bogdan je naredio da krenemo malo ranije. Krenuli smo. Kad nas je ogrnula tama noći prenijeto je naređenje da bude najveća tišina i da se najstrože zabranjuje pušenje. Došli smo neprimijećeni do cilja našeg zadatka. Tu smo upoznati koji je naš konkretni zadatak i tko se nalazi

ispred nas. Rasporedili smo se. Ali u tom kretanju neprijatelj nas je osjetio i otvorio žestoku vatru, na što smo mi još žešće odmah odgovorili i polako pod vatrom se počeli još više približavati neprijatelju. Neprijatelj je ocijenio naše namjere i svom silinom nas htio odbaciti, tako da je pored mitraljeske i puščane vatre počeo bacati ručne granate. Po dometu ručnih bombi mi smo mogli ocijeniti na kojoj se udaljenosti nalazimo. Na jednom nas ponese snažan juriš. Bacajući bombe ubrzo smo se našli u neprijateljskim rovovima. Uporište nismo mogli potpuno zatvoriti i neprijatelj je uspio pobjeći.

Dok smo se nalazili u rovovima čuo se poneki pucanj. Najednom na drugom kraju začuje se glas komesara treće čete kako viče: «-Ne pucajte. Ranili ste me. Naši smo». Odgovaramo da od nas nije nitko pucao. Tada je komandant Bogdan s baterijom išao u pretraživanje čitavog uporišta. U tom pretraživanju našli smo trojicu živih crnolegionara-ustaša ispruženih na zemlji koji su se pravili da su mrtvi. Pošto se radilo o okorjelim koljačima, a i zbog toga što su nam teže ranili komesara čete i jednog borca, mi smo im na licu mjesta sudili kako su i zaslužili. Dok smo kupili plijen, talijanska artiljerija iz Drniša počela je tući po položajima na kojima su se nalazili četnici nedaleko od nas. Odmah iza toga oni naložiše vatru i artiljerija prestane tući po njima, onda prebace vatru na naš položaj s kojeg smo malo prije istjerali ustaše. Videći kako su uradili četnici, naš komandant naredi da i mi naložimo vatru, jer da bi to mogli biti njihovi ugovoreni signali. Cim su Talijani primijetili vatru i na našem položaju, prestali su da tuku artiljerijom. Natovarili smo plijen i dva ranjenika na troja kola i krenuli prema dogovorenom mjestu po izvršenom zadatku. Sto je noć više izmicala i što je dan sve više svitao, dok nije i sunce granulo, na nas je sve jače otvarana vatra. Kad smo skrenuli s glavnog puta i počeli se penjati uz planinu, primijetili smo u daljini neprijateljsku kolonu automobila. Nismo još ni došli do mjesta prikupljanja, a talijanska artiljerija otvori na nas vatru. Tada je već bilo kasno jer smo mi bili van svake opasnosti. Kad smo došli na odredište dočekao nas je komandant brigade sa svim kuririma. Tada smo saznali da je u zadnjem momentu bio odgođen napad, ali naš bataljon nije bio s tim upoznat, jer smo na zadatak krenuli nešto ranije, pa nas

kurir nije našao. Mi smo naš zadatak i ovog puta izvršili. Da je neprijatelj znao s kakvim snagama mi napadamo i da je bio malo pronicljiviji, ne bismo onako lako prošli jer bi se morali povlačiti kroz teritorij kojeg su oni držali uz teške gubitke. Napad se nije više obnovio, jer zato nije bilo ni vremena. Baš u to vrijeme je kapitulirala Italija, pa smo morali usiljenim maršom preko Svilaje i Moseća ka Klisu da zatvorimo prolaz Nijemcima u Split.

U OBRANI SPLITA

Spiro P etričević

Naš 2. bataljon napustio je položaj koji je držao na Pakovu brdu, povrh sela Polače, kod Knina, uvečer 7. rujna 1943. i odmah u noći izvršio marš preko Svilaje, tako da je shjedećeg dana stigao u selo Pribude, gdje se okupila čitava brigada s namjerom da napadne ustaška uporišta oko Drniša.

Pred samu večer 8. rujna dotrčao je kurir s pozivom za komandanta bataljona Marka Lagatora i komesara bataljona Vicka Grgina da se hitno jave u štab brigade. Odmah nam je bilo jasno da se nešto značajno dogodilo. Kad su se oni vratili saopćili su nam uzbuđenim glasom da je kapitulirala Italija. To je među boricima i rukovodiocima izazvalo veliko raspoloženje, premda nas je komesar Vicko Grgin upozorio da će biti još borbe, jer je propala samo jedna okupatorska sila i da će pasti još mnogo žrtava dok fašizmu ne slomimo vrat. U toj novoj situaciji štab brigade odstaje od napada i saopćava novi zadatak. Po tom zadatku odmah smo krenuh bez komore usiljenim maršem pravcem Muć—Prugovo—Grlo—Klis, s ciljem da bismo što prije stigli u Klis i tu pristupili razoružanju talijanskog garnizona. Marširalo se ubrzanim korakom. U toku noći stigli smo u selo Prugovo, gdje smo se malo odmorili. Kolona je zatim požurila. Korača se sve življe, ponekad se i trči, naročito začelje. Svi smo oznojeni ali nitko ne posustaje. U meni, kao i u ostahh drugova, gori želja da vidimo Split u našim rukama. Kad se razdanilo 9. rujna ugledasmo Klišku tvrđavu koju su držali Talijani. Zaustavili smo se u zaseoku Klis-Grlo. Talijanski stražari su se u početku nećkah, a onda su nas pustih

kroz prepreke od bodljikave žice i mi smo ušli u garnizon i stupili u kontakt s talijanskim oficirima. Prema njihovom ponašanju oćijenili smo da su nas oni oćekivali, ali s dvojakim raspoloženjem. Naime, osim radosti što je za njih završio rat tu je bio i strah od osvete naših boraca zbog zloćina koje su talijanski okupatori izvršili nad našim narodima. Pojedinci su se okuražili, tako što su prilazili našim borcima i stavljali njihove kape na svoje glave, stupali s njima u razgovor i tako se stvaralo jedno povoljnije raspoloženje. Međutim, situacija za nas još nije bila tako sigurna, a da se ne bi moglo desiti da dođe i do sukoba. Možda je bila dovoljna i naša manja nesmotrenost pa da progovori oružje. Mi bismo se tada našli u nepovoljnoj situaciji, jer smo bili okruženi s daleko brojnijim i moderno naoružanim protivnikom i to unutar utvrđenog garnizona. Kasnije smo saznali da je tu bilo 600 njihovih vojnika i oficira, a mi smo stigli sa svega 80 boraca s lakim naoružanjem. Moralo se tu taktizirati, brzo, ali odlučno i trezveno raditi. Svi njihovi oficiri i dio vojnika i dalje su se držali neprijateljski i s nepovjerenjem prema nama. Naši su zatražili da predaju oružje, davajući obećanje da im se neće ništa desiti i da ćemo im dati našu pratnju do Splita. Međutim, oni to nisu prihvatili. Poslije nekoliko sati kolebanja krenuli su za Split i tamo položili oružje. U tvrđavi Klis je, međutim, ostala njihova kompletna posada naoružana topovima i minobacaćima.

Dok se sve ovo zbivalo u Klisu, Nijemci su zračnim putem prebacivali svoje trupe iz Mostara, Banja Luke i Sarajeva na sinjski aerodrom. To mi tada nismo znali. Od nekoga sam ćuo da je nekoliko rukovodilaca iz štaba brigade došlo u Split, da s talijanskom komandom pregovaraju o predaji garnizona u Klisu. U međuvremenu naša 1. ćeta dobila je naređenje da zaposjedne položaj na Koćinjem brdu, prema Dugopolju, sa zadatkom da sprijeći eventualni nadolazak i napad Nijemaca od Sinja, i da, ukoliko opazimo neku kolonu koja se kreće od Dicma prema Klisu, o tome odmah izvijestimo štab bataljona.

U rano poslije podne opazili smo poveću kolonu pješadije na kamionima koja se kretala od Dicma prema Klisu. Odmah je obaviješten štab bataljona, koji je naredio da se s tom kolonom stupi u vezu, jer da su svi izgledi da je to talijanska jedinica koja se povlaći iz Sinja da bi u Splitu položila oružje. Dok se prethod-

nica kolone približavala našem položaju, komesar naše čete Marko Jerković pozvao je vodnog delegata Marovića, desetara Barića i mene da stupimo u vezu sa dolazećom kolonom.

Promatrajući prethodnicu kolone s našeg položaja, zaključili smo da na čelu kolone idu tri talijanska oficira. Ostali su izgledah kao raspojasani vojnici bez oružja. Možda se njihovo oružje nije moglo primijetiti s mjesta odakle smo mi osmatrah cestu. Kad smo prišli zaustavljenoj prethodnici na desetak metara odstojanja uvjerali smo se da su to stvarno trojica u talijanskoj oficirskoj uniformi. Oni su odgovarali na talijanskom jeziku na sva pitanja postavljena od komesara Jerkovića i desetara Barića, koji su prilično poznavali talijanski jezik. Uvjeren da se radi o Talijanima, komesar Jerković im je pristupio pozdravljajući se i rukujući se s njima. Marović i ja ostali smo u zaklonu par metara dalje od njih i napregnuto posmatrali što se sve događa. Međutim, poslije pozdravljanja i rukovanja, dva oficira ščepaše između sebe Barića, koji je s njima do tada razgovarao, a treći zgrabi Jerkovićevu pušku. Počeše se s njima rvati. U isto vrijeme vojnici iz kolone počеше se raspoređivati kako bi nas opkolili i zarobili. Cim smo to primijetili, Marović i ja smo viknuli Marku: »-Ostavljaj pušku i bježi, Nijemci će te zarobiti«. Istog časa smo iz zaklona uz cestu ističali koliko nas noge nose uz škrapu na željezničku prugu vičući Mikačiću, komandiru naše čete: »Otvarajte vatru po koloni! To nisu Talijani već Nijemci!«

Za nama je odmah pod mitraljeskom vatrom iskočio i Marko, ali njega i Barića poslije nismo vidjeli. Naši raspale rafalima po njemačkoj koloni koja je tvrdoglavo nastojala da se probije cestom prema Klisu. Ante Parunov, koji je tada bio kurir štaba našeg bataljona, pričao mi je kasnije što se zbilo u međuvremenu. Cim je štab bataljona dobio obavještenje o nailasku kolone, komesar Vicko Grgin požurio je drumom iz Grla prema Kočinjem brdu. S njim je osim kurira Ante Parunova krenulo još par drugova. Tu se nekako našao i komesar druge čete Marko Uvodić. Na cesti njima ususret naiđoše dva kamiona koja su se probila prema Grlu. Prepoznavši se, odmah je iz neposredne blizini otvorena vatra iz strojnica s obje strane. Smrtno je pogođen Marko Uvodić i još jedan drug. Vicko Grgin i Ante Parunov uspjeh su se izvući držeći jedan drugom odstupnicu. Osvrnuvši se, opazili su kako na prašnja-

voj makadamskoj bjelini leži nekoliko Švaba, pretpostavljajući da su pokošeni od njegove i Vickove paljbe.

Nijemci su nastojali da nas odbace s ceste, da se probiju do Kliške tvrđave i spoje sa tamošnjom talijanskom posadom. Stab bataljona je odmah o nastaloj situaciji obavijestio Talijane i tražio od njih da nas podrže artiljerijom, što su oni i obećali. Znali smo da će glavnina brigade u toku dana stići i da po svaku cijenu moramo zadržati Nijemce do njenog dolaska. Tako je i bilo. Brigada je stigla negdje pred samu večer i odmah zaposjela položaje lijevo i desno od našeg bataljona. Međutim, i Nijemcima su pristigla nova pojačanja iz Sinja, koja su ubacivana u borbu. Razvila se žestoka borba na bliskom odstojanju. Pred samu noć na nebu se pojaviše njemačke »štuke« koje su mitraljirale i bombardirale Kočinje brdo. U toj borbi pokosili smo veći broj njemačkih vojnika i oficira. I mi smo imali dosta žrtava. Sjećam se da je poginuo borac Ninčević iz Splita, Ante Vučica-Ašim iz Solina (Rupotina) i jedan drug iz Ogorja. Zamjenik komandira, španjolski borac koga smo zvali »Spapac« rodom iz okolice Makarske (ime sam mu zaboravio) ranjen je u noge i dok smo ga izvlačili s brisanog terena poginula su nam četiri druga.

Naša četa je najvećom upornošću držala svoj položaj. Bilo je slučajeva da je ponestalo municije i nama i Nijemcima, tada smo se tukli kamenjem i kundacima. U tome su se naročito istakli mitraljesci Mate Barišić rodom iz Solina i Buso. Oni su u valovima juriša i potiskivanja po položaju gađali iz stojećeg stava po Nijemcima koji su nasrtali na nas. Kad im je ponestalo municije trčali su za Švabama koji su nosili sanduke s redenicima, tukli ih golim mitraljezom kao toljagom i otimali sanduke s municijom. Dok je trajalo to žestoko kreševo k nama je dotrčao kurir iz štaba bataljona s obavijesti da je postignut sporazum s Talijanima i da će oni otvoriti artiljerijsku vatru s Kliške tvrđave po njemačkim položajima. To je zaista odmah i uslijedilo, ali su artiljerijske granate više padale po našem položaju, nego po neprijateljskoj živoj sili.

Kako je naš položaj stalno zasipan talijanskim artiljerijskim i minobacačkim granatama, mitraljiran i bombardiran od njemačkih aviona i izložen silnim jurišima neprijateljskih snaga, pred samu večer Nijemci uspijevaju probiti našu obranu, odbaciti naše

snage od ceste i probiti se u Klis. Kasnije smo saznali od drugova iz 3. čete, koja se našla u Grlu, da su hitlerovci došavši u ovaj zaselak nanijeli velike gubitke njihovoj četi, a uz to su ubijali koga su uhvatili od mještana, ne žaleći ni vojnike talijanske posade, koje su našli u Kliskoj tvrđavi.

Odmah poslije toga prodora Nijemaca, naša četa s ostalim snagama 2. bataljona opet je zauzela položaj na Kočinjem brdu kako bi se ponovo zatvorio prolaz cestom i time spriječilo nadiranje novim snagama Nijemaca iz Sinja prema Klisu.

Tako se cijelu noć vodila borba s neprijateljskim jedinicama koje su pristizale iz Sinja. Poslije pola noći jedna desetina moga voda dobila je zadatak da postavi zasjedu ispred obrambenog rasporeda naše čete da mitraljezom zauzme vatreni položaj na nasipu željezničke pruge, a prije svitanja da se povuče u sastav čete. S ovom desetinom išao sam i ja. U međuvremenu su naše snage bile potisnute s položaja, a desetina je ostala potpuno odsječena. Pred svanuće uspjeh smo se prebaciti na jednu kosu prema Mosoru. U toku dana vidjeli smo kako cestom od Dicma Nijemcima pristizu svježe jedinice. Poviše puta je Kočinje brdo, koje dominira tim prostorom, prelazilo iz njihovih u naše ruke i obratno. Slijedio je juriš za jurišom i s jedne i druge strane.

Naša je desetina sa čuke na obroncima Mosora mitraljeskim rafalima bočno tukla po Nijemcima i time umnogome pomogla našim snagama. Kada su Nijemci osjetih da ih s boka zasipa mitraljeska paljba, odmah su orijentirah dio svojih snaga na našu desetinu s namjerom da je opkole. Kada sam to primijetio, odlučio sam da se povlačimo prema jednoj dominirajućoj čuki. Trčah smo kako bismo stigli na čuku prije neprijatelja i tu ih sačekali. Nijemci su nas počeh opkoljavati, ali naša desetina, štiteći se vlastitom vatrom uspijeva da se na vrijeme izvuče prema selu Dugopolje. Dok su nas opkoljavali vikali su na našem jeziku: »Predajte se, majku vam banditsku«! Vjerojatno su to bih folksdojčeri. Naša desetina nije imala gubitaka, osim što je lakše bio ranjen mitraljezac Buso. Opazili smo da je par Nijemaca ostalo ležati. Povlačeći se prema Dugopolju nailazimo na jednog okupatorskog vojnika. Opkoljavamo ga s namjerom da ga zarobimo, ali on pruža otpor, pa nije bilo druge nego da ga likvidiramo. Njegova puška, fišeklije s municijom, uniforma i cipele dobro su nam došli.

Čitave naredne noći desetina se probijala kroz njemačke položaje da bi došla do svoje čete. Put nam je pokazivao jedan terenski radnik. Hodali smo tiho i napregnuto osluškivali. Provlačili smo se koristeći udolja, vrtače i pokriveno zemljište, a izbjegavajući blizinu neprijatelja kad smo ga osjetili. Tek sutradan nalazimo svoju jedinicu u Malom Bročancu, jer je naš bataljon bio smijenjen sa dojučerašnjeg položaja od strane drugih bataljona naše brigade. Naši su računali da je čitava desetina izginula ili zarobljena, pa su se iznenadili kad su nas vidjeli. Za taj podvig i snalaženje u takvoj zamršenoj situaciji desetina je pohvaljena u dnevnoj zapovijedi štaba bataljona.

Od drugova iz 3. čete čuli smo da su Nijemci ubili Barića i bacili ga pod cestu, a da su Jerkovića mučili i iznakazili mu lice prije nego što su ga usmrtili, možda i zato što je Jerković imao na rukavu oznaku komesara čete.

Slijedećeg dana poslije podne naša se četa u sastavu 2. bataljona prebacuje preko Kozjaka u Gornju Rupotinu pod Klisom na novi položaj za osiguranje Splita od nadiranja Nijemaca.

Poslije nekoliko dana provedenih na položaju povrh Gizdića kuća, 16. rujna navečer smijenila nas je 2. četa, a naša četa se smjestila u udolje pokriveno maslinjakom ispod Gizdića kuća kao rezerva. Za vrijeme večere jedan novodošli borac bez ratničkog iskustva, nije ozbiljno shvatio naređenje da se ne smije pušiti, pa je pripalio cigaretu. Neprijatelj je to primijetio pa je minobacački plotun opalio u tom pravcu. Dvije mine su pale usred naše čete. Od eksplozije je 21 drug teže ili lakše ranjen, a dva druga su poginula. Jedan od njih zvao se Ivan Carev iz Kaštel-Gomilice. Tom prilikom bio sam i ja teže ranjen od krhotina mine u desnu nogu i lakše na više mjesta po cijelom tijelu. S mjesta ranjavanja prebacili su nas u bolnicu koja se nalazila u splitskom sjemeništu. Prije prodora Nijemaca u Split čitava bolnica premještena je u Krilo Jesenice. Zatim trabakulima u Sutivan na otoku Braču, a odatle preko Hvara i Korčule na otok Vis. Tu sam bio komisijski određen na daljnje liječenje u Italiji. Međutim, mnogo nas ranjenika nismo htjeli ostaviti rodnu grudu, već smo se javili u svoje jedinice. Tako sam se vratio u svoju jedinicu, koja je u to vrijeme štitila od eventualnog iskrcavanja neprijatelja uvalu Stončica. Postavljen sam za vodnika u četi za utvrđivanje otoka Visa, a kasnije u tek osnovanoj Tehničkoj četi pri Prvoj dalmatinskoj brigadi.

NA MARKEZINOJ GREDI

Vaso Đapić

Krajem lipnja 1943. godine poslije 5. neprijateljske ofanzive, Prva dalmatinska brigada izbila je u istočnu Bosnu gdje je ostala do pred kraj srpnja iste godine, kada je krenula preko centralne i zapadne Bosne za Dalmaciju. Brigada je 20. kolovoza stigla u rejon Vrlike. Vrlika je sa širim područjem već bila oslobođena. Za obranu slobodnog teritorija brigada je vodila borbe protiv četnika i Talijana, koji su pokušavali ponovno zauzeti Vrliku. U tim borbama, osmog rujna brigada je likvidirala manje ustaško uporište u selu Kanjane kod Drniša. Istog dana štab brigade dobio je obavještenje o kapitulaciji Italije. Istodobno brigada je dobila zadatak da se u toku slijedeće noći prebaci u rejon Klisa s ciljem da posjedne položaje na Klisu i zatvori komunikacije koje vode od Sinja i Muća u Split.

Iako je fašistička Italija kapitulirala njena vojska i dalje je držala položaje na Klisu i Markezinoj gredi. Štab Prve dalmatinske brigade stupio je u vezu s talijanskom komandom i otpočeo pregovore s ciljem da talijanska vojska preda položaje i naoružanje snagama NOVJ, odnosno Prvoj dalmatinskoj brigadi. Talijani su pristali da nam predaju položaje na zapadnom dijelu Markezine grede, ali ne i na Klisu. U međuvremenu dok su se vodili pregovori, jedan njemački ojačani bataljon iz sastava 7. SS divizije »Princ Eugen« i dijelovi ustaške bojne probili su se od pravca Sinja i iznenadno upali u Klis i posjeli položaje koje su do tada držali Talijani. Talijani su položaje na Klisu još ranije dobro utvrdili. Izgradili su betonske bunkere i ostale zaklone. Ispred položaja postavili su prepreke od bodljikave žice.

U toj situaciji štab brigade poduzeo je mjere da spriječi prodor neprijatelja iz Klisa prema Solinu i Splitu. Prvi bataljon prebačen je iz rejona sela Blace na položaj između Klisa i Solina. Prva četa istog bataljona, čiji sam komandir bio ja, nešto ranije preuzela je položaj od Talijana na Osoju (k. 602) na zapadnom dijelu Markezine grede. To je bio jedini položaj kojeg je brigada preuzela od talijanske vojske. Talijani su utvrdili položaj na navedenoj koti. Podigli su zid s otvorima za gađanje (puškarnice). Na istočnom dijelu kote izgradili su jedan betonski bunker. Otvori za gađanje na njemu bili su okrenuti u pravcu Klisa i Rupotina, što je nama upravo i odgovaralo. Oko utvrđenog položaja bile su postavljene prepreke od bodljikave žice. U cjelini položaj je bio organiziran za kružnu obranu. U bunker smo postavili teški mitraljez »breda«. Zadatak posluge je bio da kontrolira pravac od istočnog dijela Markezine grede i komunikaciju koja vodi od Klisa preko Rupotina u Solin. Lijevo od čete na brdu Koštak položaj je držao 4. bataljon iste brigade.

Istočni dio Markezine grede (k. 576) uzdiže se iznad Klisa. Njene litice okomito padaju prema kliškom tjesnacu. Sa Grede se može dobro kontrolirati kliški tjesnac i tvrđava. To su Nijemci uočili i jakim snagama posjeli k. 576 i uporno je branili. Gubitkom spomenute kote teško bi se održali u Klisu.

Prva dalmatinska brigada u nastojanjima da ovlada Klisom prethodno je trebala likvidirati neprijatelja na k. 576 i ovladati istočnim dijelom Markezine grede. Ovladavanjem navedenim dijelom grede, bili bi stvoreni povoljni uvjeti za likvidiranje neprijateljskih snaga u Klisu. Prva četa dobila je zadatak da u toku noći 11/12. rujna likvidira neprijatelja na k. 576. Čim je pala noć četa je krenula sa k. 604 grebenom Markezine grede u pravcu neprijateljskog položaja. U vremenu dok je četa nastupala, pomoćnik komesara čete Nikica Marinko obratio se četnoj bolničarki Katici Rade, rodom iz Donjeg Segeta kod Trogira, sa slijedećim riječima: »Seko, borba će biti teška. Ako me rani, nemoj me Seko ostaviti; ako tebe rani, brat te neće ostaviti!«. Ona ga je grdila zašto tako zloslutno govori. Četi se žurilo da s napadom otpočne prije izlaska mjeseca, dok je još noć tamnija.

Vodovi su podilazili neprijateljskom položaju i nastojali da se u najvećoj tišini što bliže privuku neprijatelju, tj. na domet ručne

bombe. U kamenjaru nije bilo lako postići iznenađenje. Vjerojatno su Nijemci osjetili prisustvo čete ispred svojih položaja, ali su šutjeli i nisu otvarali vatru. Čekali su i oni nas na blisko odstojanje. Četa je otpočela napad ručnim bombama, jer se računalo da će tako postići pometnju kod neprijatelja. Međutim, i neprijatelj je nas spremno dočekao i po streljačkom stroju naše čete otvorio jaku vatru iz automatskog oružja i ručnim bombama. Četa je ulagala krajnje napore da u prvom naletu zbacila neprijatelja s k. 576, ali u tome nije uspjela. Nijemci su se uporno branili i jakom vatrom mitraljeza i ručnim bombama odbili napad. Borba je nastavljena do kasno u noć, ali rezultata nije bilo. Na južnoj strani Klisa 2. i 3. četa našeg bataljona napadale su odlučno, ali nisu postigle gotovo nikakav uspjeh. Četvrti i 2. bataljon i Morsorska četa, sjeverno i sjeveroistočno od Klisa, naročito kod zaseoka Grlo, vodili su žestoke borbe. Imali su početni uspjeh, ali su ih Nijemci protunapadom odbacili. Sve jedinice pred zorom su se povukle na polazne položaje.

Oko 04,00 sati trebalo je početi s izvlačenjem moje čete. Da bismo se što urednije povukli, obišao sam položaje vodova s ciljem da skrenem pažnju komandirima na uredno povlačenje i da se ne desi da netko ranjen ostane na položaju. Tako sam naišao na četnu bolničarku Katicu, šćućurenu u sjenci jedne stijene, jer je mjesec svijetlio s vedrog neba prepunim sjajem. Zapitao sam je što ona tu radi u neposrednoj blizini neprijateljskog položaja. Ona mi je odgovorila: »Druže komandire, Nikica je poginuo, ja sam kraj njega. Mislila sam da je ranjen pa sam htjela da ga previjem.« Dopuzao sam pod stijenu i uvjerio se u gorku stvarnost. Pomoćnik komesara čete ležao je mrtav. Čitavoj četi taj gubitak teško je pao. Za kratko vrijeme otkako je došao iz Prve proleterske brigade, naša četa ga je upoznala kao vrijednog partijskog radnika i dobrog druga.

U međuvremenu Nijemac je nedaleko od stijene, gdje smo se mi nalazili, postavio »šarca« i svako malo vremena preko nas puštao rafale. Ispred stijene nalazila se jedna mala zaravan. U stvari, to je bila ravna kamena ploča koju je Nijemac s vremena na vrijeme tukao. Upravo smo morali da se i mi prebacimo preko te ploče, ali kako? Nijemac će nas lako primijetiti, jer smo blizu, pa će nas pokositi iz »šarca«. Spremno smo čekali trenutak da

se prebacimo preko ploče. Taj je trenutak došao kad je Nijemac mijenjao redenik, punio mitraljez punim redenikom. Dobro se čulo kad je podigao poklopac na »šarcu«. Taj trenutak smo iskoristili i opasni prostor preskočili. Uhvatio sam Katicu za ruku i prebacio je preko ploče. Istog trenutka mitraljez je tukao po ploči. Da bi izvukli mrtvog druga, jedan od boraca, čijeg imena se više ne sjećam, bacio je nekoliko ručnih bombi na mjesto odakle je mitraljez gađao. U svitanje četa se povukla u svoje uporište na Osoju.

SUDAR NA GREBENU

Štab 9. dalmatinske divizije inzistirao je i tražio od štaba Prve dalmatinske brigade da se likvidiraju snage neprijatelja na istočnom dijelu Markezine grede (k. 576). U vezi s tim naredeno je da sve snage brigade i Mosorska četa ponove napad i slijedeće noći. Težište napada bilo je sa sjeverne strane da bi se ovladalo zaseokom Grlo i zatim produžilo u pravcu Kliške tvrđave i kote 576 (s koje se vatrom može tući Klis i time podržati prodor naših od pravca Grla).

Po mraku moja je četa krenula u napad istim pravcem kao i prethodne noći. Međutim, i neprijatelj je istovremeno krenuo s kote 576 i grebenom Markezine grede u pravcu 1. čete koja je bila na zapadnom dijelu iste grede, na Osoju (k. 602), u namjeri da odbaci četu i ovlada Osojem. Položaj koji je držala četa ometao je neprijatelju prodor cestom iz Klisa prema Solinu i Splitu. Sa spomenutog položaja četa je jakom vatrom tukla neprijatelja u bok, a naročito iz teškog mitraljeza, koji se nalazio u bunkeru. Nijemci su nekoliko puta izvlačili protutenkovski top na otvorenu cestu ispod Klisa i pokušali da gađaju bunker na koti 602. Uspjeli su da na bunker upute dvije granate, ali ga nisu pogodili. Nišandžija na teškom mitraljezu Dušan Pandža budno je pratio pokret neprijatelja i preciznom vatrom gađao poslugu njemačkog topa, prisiljavajući je da se brzo povuče u zaklon, odakle nije mogla gađati bunker. Zbog toga su Nijemci odlučili da zauzmu položaj čete na Osoju.

Po prilici na pola puta između kota 576 i 602 došlo je do noćnog susreta između naše čete i neprijatelja. Razvila se oštra

borba na grebenu Markezine grede. Četa je nastojala da odbaci neprijatelja u Klis i da zauzme istočni dio stjenovite grede (k. 576), a neprijatelj se uporno naprezao da odbaci četu i ovlada Osojem. Čitavu noć vodila se borba u kamenjaru. Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja četa je bila primorana da se postepeno povlači u svoje uporište na Osoju. Do svanuća, 13. rujna, četa se povukla na Osoje i postavila se u obrambeni raspored. Nijemci su pokušali da iz pokreta zauzmu položaj čete, ali u tome nisu uspjeli. Naši borci su se uporno branili. Odjekivale su eksplozije ručnih bombi. Odbijen je napad neprijatelja koji se povukao, ali samo ispred žičanih prepreka, gdje su se pripremah za novi juriš. Eksplozivom kojeg su vezali za letvice pravih su prolaze u žičanim preprekama i proširivah već prije napravljene. Njegov ponovni juriš očekivali smo u svanuću, ah se to nije dogodilo. Nijemci su i dalje čekah. Za to vrijeme kod ostalih jedinica brigade nije se ništa naročito dešavalo, jer su se poslije neuspjelog napada povukle na polazne položaje.

Istog jutra oko osam sati s istočne strane pojavila se neprijateljska eskadrila aviona, približavajući se našem položaju. Kada je eskadrila stigla iznad Markezine grede avioni su napravili krug i zauzeli poredak za napad — pikiranje. U tom momentu bilo nam je jasno da će se »štuke« ustremiti na položaj čete. Svaki borac nastojao je da se što bolje priprije uz zemlju, po mogućnosti uz kamen ili između dva kamena. Njemački piloti trudili su se da što preciznijim gađanjem poruše utvrđenja i da nanesu što više gubitaka četi, a naročito su nastojah da poruše bunker i da u njemu unište mitraljez s poslugom. Ali to im nije pošlo za rukom. Bunker je i dalje ostao čitav. Slučajnost je spasila bunker od rušenja, a mitraljez i poslugu od uništenja. Jedna bomba od 200 kg pala je u neposrednoj blizini bunkera, ali nije eksplodirala. Da je eksplodirala sigurno bi bunker porušila i u njemu uništila mitraljez s poslugom. Da su njemački piloti uspjeh u tome, stvorili bi povoljnije uvjete njemačkoj pješadiji u zauzimanju položaja čete. Poslije izbačenog smrtonosnog tereta, avioni su mitraljirali naš položaj. Za vrijeme žestokog napada neprijateljskih aviona, nijedan borac nije se pomaknuo sa svog mjesta, mada su bombe praštale, a kamenje letjelo na sve strane. Bio je to pravi pakao. Od napada aviona četa je imala pet mrtvih. Sav taj užas

borce nije pokolebao i spremno su dočekali napad neprijatelja. Borci su bili svjesni da se položaj čete mora braniti i obraniti.

Još avioni nisu ni završili s mitraljiranjem, a njemačka pješadija otpočela je s napadom. Nijemci su tvrdoglavo jurišali i nastojali da po svaku cijenu odbace četvu s Osoja. Za četvu je nastao težak trenutak, jer je trebalo nepokolebljivo održati položaj, što je ona u potpunosti izvršila. U odbijanju neprijateljskog juriša značajnu ulogu odigrao je nišandžija na »bredi« Dušan Pandža, jer je mitraljeskom vatrom iz bunkera nanosio neprijatelju velike gubitke. U tom okršaju neobičnom hrabrošću istakao se komandir voda Kaja Uvodić, kojeg je četa poznavala kao neustrašivog borca. On je s bombama u rukama iskočio iz zaklona i potrčao na Nijemce. Kad sam primijetio, da on hoće da iziđe iz zaklona, povikao sam: »Kaja! Ne izlazi, poginut ćeš«, ali on me nije poslušao ili nije ni čuo u bojnom zanosu. Nije daleko otišao. Cim je preskočio zid koji nas je dijelio od neprijatelja bio je pogođen.

Kaja je rodom iz Klisa, njegov obitelj, odnosno žena i djeca živjeli su u Klisu. Bila mu je žarka želja da što prije oslobodimo Klis, kako bi mogao da vidi svoje najdraže. Boreći se za njihovu slobodu, Kaja je dao svoj život i ostao na domaku Klisa.

Uspjelo nam je da odbijemo napad neprijatelja, koji se povukao, ali opet samo iza žičanih prepreka. U toj situaciji komandant 1. bataljona Bogdan Stupar zatražio je od komandanta 4. bataljona, koji se nalazio lijevo od naše čete na brdu Koštak i nije bio za to vrijeme angažiran u borbi, da pošalje dio svojih snaga u pomoć četi. Komandant 4. bataljona Ljubo Truta uputio je jedan vod, koji je napao neprijatelja u desni bok. Istovremeno četa je izvršila protunapad. Odlučnim dejstvom neprijatelj je bio razbijen i natjeran u neuredno povlačenje prema Klisu pretrpjevši velike gubitke. U paničnom bježanju neki neprijateljski vojnici skakali su niz litice Markezine grede koje okomito padaju prema Rupertini.

O toj borbi i gubicima neprijatelja govori se u izvještaju štaba 9. dalmatinske divizije od 14. IX 1943. godine.

MARGINAMA DNEVNIKA

Miće V ilici ć

U studenom 1942. godine pozvan sam u neku domobransku pukovnicu u Bjelovaru. Odlučio sam tada bježati u partizane i uspio dobiti vezu, ali me noću 16/17. studenog, skupa sa bratom i većim brojem Drnišana uhapsiše Talijani. Govorili su nam da smo samo taoci. Pušten sam poslije 45 dana na Novu godinu 1943.

Sredinom srpnja 1943. opet sam uhapšen s većim brojem Drnišana, ali smo poslije nekoliko dana svi pušteni kućama. Kad sam saznao da je Mussolini pao, koliko iz želje da stupim u NOV, toliko i iz straha pred dolaskom Nijemaca i pojačanom strahovladom ustaša odmah sam pobjegao iz Drniša. Preko Siverića, Velušića, Razvoda, Oklaja, Bilušića Buka na Krki i Plavna u kolovozu sam stigao u Komandu mjesta Vrlike.

Očekivao sam da će me kao rezervnog oficira odmah razvrstati u neku operativnu jedinicu za vodnika ili desetara, ali mi povjeriše u Vrlici neku relejnu stanicu. Pomislio sam da je i ta služba korisna, pa sam tu dužnost rado prihvatio. Hrane nije bilo dovoljno niti za borce koji su bili na položajima oko Komande mjesta, a kamoli za izbjeglice i nas iz sporednih dužnosti. Tada sam imao 34 godine, nosio naočale dioptrije minus dva. Vjerojatno sam izgledao stariji, jadno, a i omršavio od dugačkog pješaćenja na koje nisam navikao, pa su me možda smatrah nesposobnim za borca. To mi nije bilo pravo pa sam izrazio nekolicini rukovodilaca (komandantu mjesta Todi Čuruviji, komesaru Nidi Cvitkoviću, zatim tada nadošlom Jakovu Blaževiću, Anti Biočiću, Bogdi Njegušu, Martinu Sučiću i drugima) da sam bio rezervni pješadijski oficir i da bih bio korisniji u nekoj operativnoj jedinici kao vod-

nik ili desetar. Po toj mojoj želji upućen sam 2. IX 1943. u Kijevo u Stab Prve dalmatinske udarne brigade. Primio me komesar Ante Kronja-Cenčo i prosljedio za borca u 1. bataljon. Komandant bataljona Bogdan Stupar rasporedio me je u 1. četu.

Vatreno krštenje doživio sam na obroncima Kozjaka zapadno od Klisa. To su za mene bili vrlo uzbudljivi događaji, puni opasnosti, napora i besanice, jer smo skoro svake noći oko 15 dana napadali neke čuke na 1—2 km zračne linije istočno od naših položaja.

Bio sam ponosan što sam obični borac u NOV bez čina. Bio sam zadovoljniji nego kao potporučnik i ađutant bataljona kapitulantske vojske stare Jugoslavije. Koliko god sam se stidio poručničkog čina u domobranstvu, toliko sam se ponosio položajem borca NOV. Brzo sam shvatio, da je potpuno pravilno najprije okušati čovjeka kakav je borac, a tek nakon toga povjeriti mu rukovodeće dužnosti. Takvo uvjerenje zadržao sam i kad sam postao pohtički komesar čete za vezu ih kasnije čete pratećih oružja brigade. Trebalo je tada dopunjavati znanja o telefonskim centralama i drugim sredstvima veze, o minobacačima, tlakovima i topovima o kojima nisam imao dovoljno znanja. Također i o političkoj liniji naše Partije, i o marksizmu, što sam saznao putem četnih i vodnih konferencija i drugih oblika idejno-političkog rada. Zahvaljujući iskustvu običnog borca, kasnije kao četni komesar bio sam dosta dobar u brizi oko materijalnih potreba čete, te donekle u kulturno-prosvjetnom radu.

U kolovozu 1943. godine umarširala je u oslobođenu Vrliku Prva dalmatinska udarna brigada gromko pjevajući svoju pjesmu »Naša prva dalmatinska, hej brigada udarna«. Na čelu brigade marširala je neka mlada djevojka s puškomitraljezom »brno« preko ramena. Ona je vodila pjesmu. Kasnije sam saznao da je to Ljubica Boban rodom iz Solina.

VATRENO KRŠTENJE POD KLISOM

Narednog mjeseca naša je četa posjela položaje kod nekih bunkera koje su gradili Talijani na Markezinoj gredi. Pred naš prvi napad bio sam na izvidnici, pa nisam imao prilike da čujem

naredbu o napadu, pa niti znak za eventualno povlačenje. Tako sam se našao osamljen nad nekom provalijom, jer je naš streljački stroj bio dosta rijedak, da bih noću vidio i osjećao desnog i lijevog druga.

Druge noći opet smo krenuli prema istoj čuki, ali su onda Nijemci krenuli prema nama. Na horizontu su se vidjele siluete Nijemaca kako se spuštaju sa čuke prema nama. Potom sam čuo kako uredno nastupaju pravilno ispuštajući kratke rafale čas s jednog, čas s drugog krila, a čas iz sredine svog stroja. Moram priznati da sam se neugodno osjećao, a neki novopridošli i neiskusni borci trgnuli su nazad prema našim bunkerima. Odjednom sam čuo neki gromki i spasonosni povik odnekuda s lijeve strane: »Četvrti bataljon! Naprijed, juriš hura!« i osu se paljba i s te i s naše strane po Nijemcima. Po glasovima Nijemaca razabrao sam, da je među njima nastao metež od naše unakrsne vatre, ali su se kasnije ipak pribrali i nastavili pravilno napredovati. Mi smo ih zadržavali vatrom i postepeno uzmicali prema bunkerima. U svitanje Nijemci su se našli na stotinjak metara pred našim bunkerima i to baš na najljućem kamenjaru, po kome su, činilo mi se, tromo gmizali. Tada sam pretpostavljao da su to možda bili vojnici starijih godišta i valjda su im smetale cokule sa čeličnim cvekama i ranci, te limene futrole plinskih maski. Mi smo se rasporedili po puškarnicama u bunkerima i u ogradnim zidovima, tako da smo mogli dobro vidjeti, kako gmižu i kako padaju od naših zrna.

Navečer neki drugovi su se spustili da pakupe oružje i opremu s poginulih Nijemaca i potom sam vidio gomilu sakupljenih pušaka i druge opreme, a između ostaloga i futrole plinskih maski, u kojima su nosili dinamit da šprenguju naše bunkere i nas. Govorilo se tada da je poginulo Nijemaca oko 80, ali po onome što sam ja vidio mora da ih je poginulo najmanje 40, što sam mogao razabrati po gomili sakupljenih pušaka i druge opreme. Koliko se sjećam, mi nismo imali gubitaka, osim jednog poginulog druga koji je iz nepoznatih mi razloga neoprezno istrčao izvan zaklona i gađao ispred sviju nas i naših zidova s puškarnicama.

Poslije te lekcije Nijemci nas više nisu napadali, ali mi smo njih uznemiravali svake noći. Kad smo noću prilazili prema ne-

prijatelju širio se nepodnošljiv smrad leševa. Čak i po danu, dok smo se krili od aviona u kamenjaru i pod rijetkim grmovima, dopirao je neugodni zadah. Bilo je toplo i noću i danju. Rujansko je sunce jako peklo.

PREMA SVILAJI I DINARI

Posljednjeg dana pred naše povlačenje sa Klisa, neprekidno su nas kao i ranije napadali avioni. Sada većinom po 7 aviona, tako što bi jedni otišli, a drugi došli, zasipajući nas bombama. Netko mi je naredio da dovedem jednu desetinu, koja je zaostala u povlačenju. Uspio sam da cijelu desetinu dozovem i da je bez gubitaka dovedem u sastav naše čete, koristeći rijetko grmlje i najviše dim od eksplozija avionskih bombi.

Brigada se povlačila prema Muću i Svilaji. Prenočili smo na otvorenom negdje na Svilaji, ali kad je počela kiša, krenuli smo naprijed. Zatekla nas je mrkla noć i udario je žestoki pljusak s grmljavinom i sijevanjem, što je trajalo sve do svanuća. Teško je bilo cijelu noć poshje toliko neprospavanih noći probdjeti na nogama. Nije mi bilo odviše hladno iako sam bio lagano odjeven i pokriven tankim mantilom. Kad se razdanilo produžili smo naprijed i bilo je tada nešto lakše, iako je i dalje pljuštala kiša skoro cijeli dan. Čim se razvedrilo počela je po nama tući neprijateljska artiljerija.

U sumrak stigli smo u neki planinski kraj. Rekoše mi da se nalazimo na Dinari. Osjetih smo olakšanje što smo izmakli artiljerijskoj vatri i oluji. Na naše veselje naređen je odmor i dozvoljeno je da zapalimo vatru. Podijelili smo se po grupama i okupili se oko vatri da se ogrijemo i osušimo odjeću. Ubrzo je nastalo veselo raspoloženje i zaorila se gromka pjesma u planini.

NEZGODE S KONJIMA

U Kozicama pod Biokovom probudio sam se otečen, a pri polasku za Pelješac komandir me izdvojio iz stroja i poslao u brigadnu ambulantu. Nakon nekohko dana oporavljanja u ambulanti,

upućen sam u intendanturu na poštedu i daljnji oporavak. Prilikom nekog pokreta dadoše mi konja sa dva sanduka minobacačke municije da ga vodim. Kiša je po nama padala, a konj sve više zaostajao, tako da smo ostali zadnji u koloni. Kada se i zadnji borac izgubio iz vidika, onda je taj konj iznenada stao kao ukopan. Nisam imao ni noža ni vremena da usiječem neku šibu da ga udarcima potjeram. Nije mi to ni padalo na pamet, jer sam sažaljevao tog konja kao živo biće, koje je iznemoglo od gladi i premorenosti. Ali i drugi konji su bili umorni i gladni, pa su ipak išli. Ovaj konj mora da me je prozreo kao nevjesta konjovoca i tako me nadmudrio, kad su izmakli svi drugovi koji bi mi mogli pomoći.

Nepriliku s konjem doživio sam i poslije oslobođenja Knina kao jahač i komesar čete pratećih oružja pri štabu brigade. U Šibeniku nam je ponestalo i ljudske i stočne hrane. U to nam je nareden i probni marš od Šibenika do Drniša. Trebalo je da komandir kapetan Ivo Ninić uzjaše jednog konja, a ja drugog. Pred polazak dovedoše mi konja sa sedlom bez uzengija i saopciše da su ih mazge noću pojele. Odmah sam zamolio sedlare da poprave sedlo. Sekretaru čete Smokvini naredio sam da na konju dojaše do nas, kada se sedlo popravi. Na pola puta stigao nas je na konju koji je bio sav u pjenu. Umorni konj počeo je zaostajati čim sam uzjahao i u blizini sela Cere kod Unešića, kada sam dobrano izostao za četnom kolonom iznenada se zaustavio kao ukopan pa ni makac dalje. Opet sam pomislio da je konj pregladnio i iznemogao, pa sam ga pustio da čupka travu. Pricinilo mi se da mu smeta sedlo pri sagibanju do trave, pa sam ga rasedlao da bi lakše pasao. No kada sam pokušao da ga opet osedlam, stao se nemilo ritati. Uznemirio sam se, pomislio sam kako ću izgledati pred borcima, koje sam ponekad korio zbog nesmotrenosti i nepažnje, ako baš ja izgubim sedlo i konja. U toj neprilici uprtio sam sedlo na svoja leđa, a konja povezao za uzicu do najbližih kuća i odbornika sela Cere, s molbom da mi pričuva konja i sedlo, do našeg povratka iz Drniša. Tako sam umjesto na konju neslavno došao u Drniš pješice, zaprašen i sam samcat bez moje čete. Prije te nezgode, iako nisam mnogo ambiciozan, ipak mi je godila pomisao, da jašem na konju i da će me majka prvi put po odlasku

u partizane ugledati sa prozora na konju uz moju četvu kad bude ulazila u moj zavičajni gradić.

Sjetio sam se sada još jednog mojeg doživljaja s konjem. Prvi put u svom životu uzjahao sam konja kao adutant 1. bataljona 92. rezervnog pješadijskog puka stare jugoslavenske vojske, početkom travnja 1941, na nekom polju u okolici Vranja. Održavala se smotra pred nekim generalom. Moj konj me nije htio slušati niti držati propisno odstojanje na pet koraka od konja komandanta bataljona, nego je stalno njušio pod rep komandantova konja, a baš nas dvojica smo jahali na čelu cijeloga puka na toj svečanoj smotri. Kada je pak komandant mimoišao generala i potjerao konja u galop, istresao sam dobro svoje bubrege, sve dok mi komandant nije doviknuo da se oslanjam na mamuze. Tako sam nekako naučio i čak zavolio jahanje.

Poslije opisanih zgoda s ovim korisnim životinjama, razumio sam, da su me oni u stvari prozreli da nisam vješt konjima i da su me na neki način nadmudrili. Tada sam shvatio da ne treba bagatelizirati konja, njegove navike i osobine, te da svaki vojnik bez obzira na to kojem rodu vojske pripadao, mora steći barem najelementarnije znanje o konjima, jer u raznim situacijama motorna vozila mogu lako zatajiti, pogotovo kad nastupi nestašica nafte i benzina.

NA HVARU I VISU

U drugoj polovini prosinca 1943. moja četa stigla je na otok Hvar, i to u neko selo u unutrašnjosti otoka. Hrane smo dobivali sve manje i manje, a na Badnji dan nismo dobili baš ništa ni za doručak, ni za ručak, ni za večeru. Prije toga smo bili skoro neprekidno u borbama ili u pokretu na kopnu, kod Klisa, Livna, Roškog polja, Posušja na Pelješcu itd., ali bilo je i političke teorije na raznim sastancima i konferencijama. Tako sam naučio nešto i o držanju neke linije prema crkvi i vjernicima. Zato sam pomislio da štab i intendantura zbog neke linije namjeravaju da na Badnji dan postimo, a sutradan da dobijemo duplo sljedovanje na katolički Božić, kao što je to znalo bivati u vojsci stare Jugoslavije. Nije meni bilo briga za Božićem, ali me glad natjerala na tu pomisao.

. ...

Međutim, ta nada nije se ispunila, pa nismo dobili ništa od hrane ni na Božić, nego tek pred večer smo dobili po nekoliko slanih keksa i po nekoliko karamela.

Iako nismo sasvim utolili glad, ipak smo sve bacili na šalu. Ja sam uzeo neku kantu od petroleja i stao pjevati neku tursku pjesmu iz »Koštane«, udarajući u kantu kao u bubanj. Na to je bez ikakvog dogovora istupio Dušan Đurić iz Šibenika, koji se opasao nekim šalom i maskirao kao Arapin u tili čas, izvodeći neki navodno trbušni arapski ples. Borci su napravili krug oko nas i uz smijeh darivali Dušana ponekim keksom i karamelom, premda ni sami nisu bili sasvim siti.

Kad smo stigli na Vis početkom 1944. godine vodovi i desetine razmještene su po ribarskim i poljskim kućicama u raznim uvalama i poljima otoka. Po podovima smo razastrli mirisavo smilje, a po noći bi na otvorenim ognjištima pucketala vatra, koju bi podržavali dežurni drugovi u dvije smjene. Uz tu vatru sam ponekad znao probdjeti cijelu noć čitajući, jer mi je bilo ugodno, a osim toga mi je bilo žao probuditi mlađeg usnulog druga, koji je trebao da me smijeni, a koji je slatko hrkao.

Nekako u to vrijeme došao je u našu četvu za vodnika Jozo Pensa, rodom iz Kaštela, predratni glazbar vojne muzike. Njega sam naročito zavolio, a voljeli su ga i drugi u četi, jer je bio dobar drug i vrlo taktičan. Cesto smo jedan drugome pričali svoje doživljaje i maštali o budućnosti, kada završi rat. Osim toga i surađivali smo na odabiranju borbenih i narodnih pjesama za naš brigadni pjevački zbor, kome je on bio korovođa.

Ali u proljeće 1944. smo se rastali, jer je on otišao na dužnost zamjenika komandira 2. čete, a ja za komesara čete za vezu pri štabu brigade. Poslije toga rijetko smo se viđali, pa se nismo vidjeli niti pri polasku na Šoltu. Prilikom te akcije kao zamjenik komandira čete nagazio je na minu, pa je prebačen kao teški ranjenik na brod, koji je pred lukom Vis potopio noću neki nje-mački ratni brod.

Time su propala sva naša maštanja o poslijeratnom nastavku prijateljstva, a ja sam kao i ostali borci osjećao prazninu i tugu za ovim divnim čovjekom i rukovodiocem. To smo izražavali još većom borbenošću da bismo ostvarili ideale za koje je, među mnogim suborcima i drug Jozo dao svoj život.

Spomenut ću jedan događaj, ne zbog toga što je to izuzetak, nego baš zbog toga što je on tipičan za ponašanje i partizansko poštenje.

U proljeće 1944. godine postavljen sam za komesara čete za vezu. Tada je ova četa sa svojom telefonskom centralom bila smještena u nekoj seoskoj kući u blizini štaba brigade, kod neke crkve u zaseoku iznad Visa, koji se, ako se ne varam, zvao Podselje.

Nedaleko naše čete imali su svoje šatore neki oficiri i podoficiri armije USA s radio-stanicom. Zbog tjesnoće u šatorima i uslijed vlage, zamolili su da im dopustimo pohraniti neke zalihe hrane, konzervi i drugih potrepnosti u jednom kutu naše zgrade.

Kako je sve to bilo na dohvatu borcima i potpuno otvoreno, a naša sljedovanja tada su bila oskudna i nedovoljna mladima koji su još rasli, pribojavao sam se da ne bi koji borac pao u napast da prisvoji kakvu konzervu ili što drugo. Zato sam ih upozorio da se slučajno netko ne usudi išta dirati i da ne obruka čast naše čete. I zaista, na moje zadovoljstvo, nitko nije ništa dirao niti je bilo ikakvih pritužbi od strane Amerikanaca, pa sam bio vrlo ponosan na našu četvu s takvom disciplinom i osjećajem časti boraca-vezista pred strancima-saveznicima.

Sjećam se da je komandir ove čete bio drug Stambuk sa Brača, a telefonistkinje Desa Štrkalj, Ljubica Boban, te još neka crnka, kojoj sam zaboravio ime. Od boraca se sjećam da je bio Mate Dorotić iz Podstražja na Visu, pa Kario iz Beograda, Ćorić iz Trogira, Ilić i još mnogi drugovi, kojima sam zaboravio ime, ah čije likove još pamtim i kojih ću se uvijek rado sjećati.

• , : f' , . r , .

* , . : : \ ' V : x - (V

' f

PRVA BORBA PREKO MORA

Milica

Čulin-Kov ačić

Poslije borbe oko Posušja, potkraj listopada 1943. bataljoni naše Prve dalmatinske brigade usiljenim maršem preko kršnog Biokova stigli su na obalu kod Podgore. Radovao nas je susret s Primorjem i dodir s morem. Očekivali smo poslije mnogih borbi i napornog marša zasluženi odmor. Iako je već bila prohladna jesen, priželjkivali smo po sunčanom danu i bućkanje u moru. Međutim, ni ovoga puta, kao i obično u našem ratu, odmaranja nije moglo biti. Borbeni zadaci ili marševi najčešće su to onemogućavali.

Nakon što smo stigli u Podgoru, dok se bližila noć, naš je bataljon »Tadija Anušić« bio prikupljen uz samu obalu. Rekoše nam da idemo na Pelješac, gdje su naše jedinice vodile borbe protiv Nijemaca. U maloj su luci bili privezani manji i veći drveni brodovi. U jedan motorni jedrenjak ukrcala se i moja 1. četa. Nama, rođenim uz more, ništa to nije bilo neobično. More, obala i brodovi bili su nezaobilazni elementi slike ambijenta u kome smo odrasli. Međutim, u četi i bataljonu, pa i u čitavoj brigadi, bilo je mnogo boraca iz zagorskog dijela Dalmacije, a manji broj iz kontinentalnih krajeva Jugoslavije kojima je to bio prvi susret sa brodom i morem. Podozrivo i nesigurno su ulazili u brod. Stajali su ukočeno, sputano, malo su govorili kao da su ustrašeni. Činilo se da im je sve to bilo teže i strašnije nego u onim najtežim sukobima i jurišima, koje smo vodili na kopnu. Mi, vičniji moru i brodu hrabрили smo ih, ali je od toga bilo malo koristi, posebno kad se jedrenjak otisnuo od obale. Uza sve to vladala je disciplina i tišina. Moralo je

to biti tako jer su se neprijateljski ratni brodovi mogli pojaviti na pučini, a glasovi preko mora odzvanjaju jače nego kopnom.

To je bilo prvo prevoženje morem jedinica naše brigade i ujedno prva borba u koju smo krenuli preko mora. Stoga, nikome nije bilo ugodno u tom putovanju. Noć je prekrila pučinu, a mi smješteni u još tamnijoj utrobi nenaoružanog jedrenjaka, svjesni svoje nemoći u slučaju napada neprijateljskih ratnih brodova, strepili smo i željeli čim prije stupiti na tvrdo tlo. Plovidbu smo prekinuli zaustavivši se kratko uz пристаниште grada Korčule.

Iskricali smo se u Orebiću na Pelješcu. Sad smo svi bili sigurniji, osjetivši tvrdo tlo pod nogama. Malo smo se odmorili, a zatim krenuli prema položajima neprijatelja. Susretali smo ranjenike koji su evakuirani iz jedinice što je već prethodnih dana vodila borbu sa Švabama. Krvavi tragovi naših drugova, koje smo zapažili na putu, produbljivali su našu mržnju prema fašističkim zavojevačima i njihovim slugama. Prolazili smo kroz neke zaseoke. Naroda nije bilo. Kuće su bile napuštene, a s okolnih vinograda nije bio skinut plod. Ljudi su ostavili svoja ognjišta koja su bila na domaku fašističkih položaja, njihovih rafala i zulumčarskih patrola. Tražili su utočišta dalje od okupatorskog terora i čuvali svoj goli život. Go-rjeli smo od želje da tom življu pomognemo.

Išli smo uzbrdo po gustoj makiji, područjem bez puteljaka. Kolona se sve više propinjala prema vrhu planine. Prvi neprijateljski rafali nas zaustave. Komande su pale i našli smo se u poretku za napad. Borba se odmah zametnula i sve više žestila. Na našoj strani bilo je i ranjenih, ne sjećam se, valjda i mrtvih. Ipak se dalje nije moglo. Pala je zapovijest da se formiraju bombaške grupe — naša partizanska artiljerija. Trebalo je prethodno prodr-mati njemačka utvrđenja ručnim bombama, a zatim silovito jurnuti U četi su se tražili bombaši dobrovoljci. Javlja ju se, jedan, drugi, peti. Među ostalim javio se i Ljubo Runjić, Cvitko Pocrnjić, Božo Milina i Marin Šiškov. Od drugarica za dobrovoljca-bombaša javi se Franka Lambaša i ja. Prikupili smo se pozadi jednog poljskog zida koji nas je zaklanjao od njemačke tanadi. Svaki od bombaša dobije punu vojničku torbu ručnih bombi. Najviše je onih ofenzivnih talijanskog porijekla. Oboružani bombama krenemo prema njemačkim bunkerima, šuljajući se polako iza stijena, zidova i grmlja

stignemo na domašaj bombi. Bunkereri su pred nama. Zjape otvori iz kojih »šarci« rigaju oganj. Pripremili smo se. Snažnim zamahom, nas desetak bombaša začas razaspe po nekoliko bombi, odjeknuše detonacije po neprijateljskim rovovima. Shjedili su juriši, jedan za drugim i neprijatelj je bio savladan. Kasnije smo doznali da su to bili Nijemci iz zloglasne SS »Princ Eugen« divizije, one iste fašističke divizije sa kojom su se rvale naše jedinice još u 5. neprijateljskoj ofenzivi. Na obje strane bilo je dosta gubitaka, mrtvih i ranjenih. U toku našeg napada mene odjednom nešto žigne po glavi. Obli me krv. Bila sam ranjena. Uz mene se nađe Srećko Šiškov. Zovem ga, rekavši mu da sam ranjena. U jurišnom zanosu, bojeći se da ne gubi vrijeme oko mene, a pretpostavljajući valjda da se ne radi o teškoj povredi, samo mi dobaci: »Pa ča da si ranjena?« Poletio je prema Švabama. Shvatila sam ga. Pokušavala sam da sama sebi pomognem. Netko me je povukao u zaklon, a zatim me je prihvatila drugarica Zdenka Culić. Ona mi previ ranjenu glavu i uputi u bolnicu na Korčulu. Tu se nađem sa brojnim boricima iz brigade koji su u toj borbi bili ranjeni. Među njima je bio Pere Marović koji je jurišajući ranjen u oko na koje je izgubio vid.

Mnogo je bilo ranjenika u ovoj partizanskoj bolnici na Korčuli. Nepokretni junaci. Mnogi bez ruke, noge... Krvavi zavoji i jauci. Teško su podnosili previjanja, posebno dok su još bile svježije rane.

Jednoga dana nad bolnicom se nadvi njemačka avijacija i saspe bombe. Svud su naokolo padale i razarale. Bježali smo kud je tko stigao i kako je tko mogao. Neki bez nogu, bježali su puzeći, a oni koji nisu vidjeli, tumarah su uz brijeg. Skočili su nam u pomoć mještani. Najprije su prihvatili one najteže ranjenike i nosili ih, a zatim pomagali i drugima. I lakši ranjenici su ispomagali onim najtežim, nosili su ih i vukli sa sobom. Teško je bilo sve to pretrpjeti i vidjeti. Ah, čovjek je u tim vremenima morao biti snažan i izdržljiv. Prebačeni smo u Lumbardu i smješteni po kućama.

Poslije zaliječene rane vratila sam se u brigadu. Prvi me zapazio borac našeg bataljona Ante Afrić, zvani »Vinton«. Povikao je u radosti: »Evo naše Milice!« Taj povik omiljenog borca s kojim sam zajedno iz Splita krenula u partizane, okupi oko mene mnoge drugarice i drugove. Navirala su pitanja, a najviše je bilo onih koji su se odnosili na zdravlje naših ranjenika koji su još ostali u bol-

nici. Radosti mojoj nije bilo kraja. Ponovo sam u svojoj četi sa svojim drugaricama i drugovima.

Pokazali su mi »Omladinsku iskru« br. 4—5/1943, glasilo Oblasnog komiteta Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske za Dalmaciju. Na njenim stranicama za junačke podvige bili su spomenuti iz naše brigade Frane Bubić, Pero Lukić, Malinović, Ljubica Kardoš, Jozo Ivić, pomoćnik komesara 3. čete u našem bataljonu i Mate Vulić, pomoćnik komesara čete u 2. bataljonu. U povodu borbe na Pelješcu istaknuti su Ante Grgantov (zvani »Okoko«), Franka Lambaša i ja.

Cesto i dugo smo prepričavali doživljaje sa Pelješca. Tako sam saznala mnoge pojedinosti. Glišo Laka, komandir čete u bataljonu »Ante Jonić« poginuo je dok je ručnim bombama uništavao švapske bunkere. Pored njega ranjen je Dane Celebić. Oba su se od početka nalazili u prvim partizanskim jedinicama Dalmacije. Danu je do obližnjeg sela nosio na leđima Jozo Matošić. Frane Bubić, Fabjan Sirišević i Kuzma Andrijić izvukli su sa čistine ranjenog komandira Karla, a zatim jurišali na neprijateljski položaj da bi osvetili svog komandira. Vodnik 2. bataljona Vito Vrdoljak nije napustio streljački stroj ni kad mu je metak okrznuo leđa. Drugarica Blaženka Katić, koju smo zvali Sinjkinja i Sonja Janjić pričale su kako su na osnovi sumnjivih šumova upozorile komandira Milorada Draškovića na njemačku patrolu koja se kretala uz more i tako je spriječeno da nam neprijatelj zađe za leđa. Kazivali su mi moji suborci kako je proslavljen Dan oktobarske revolucije. Uoči toga dana zapaljeni su krijesovi na vrhovima koje su naši držali. Sutradan su Nijemci, koristeći se jutarnjom maglom, izvršili juriš. Ali naši su bili uporni i napadač je odbijen. Tim uspjehom obilježen je crveni oktobar. O tome je podrobno pričao Ante Pavlov-Pavišin, koji se tada vratio iz bolnice. Drugovi su spominjali i Miju Vukmana koji se sukobio s njemačkom patrolom i uhvatio dva živa folksdojčera.

Borba na Pelješcu jeseni 1943. godine urezala mi se najdublje u sjećanje, kako zbog prevoženja morem, tako i uslijed mog ranjavanja i suboraca i njihovih podviga koje sam zapamtila iz tih okršaja, kao i onih o kojima sam kasnije slušala.

JESENSKI DANI 1943. U TREĆEM BATALJONU

Vice Gojak

Nakon nekoliko mjeseci provedenih u selima sjeverne strane Biokova i u okolici Sinja, Vrlike i Imotskog, naš 3. bataljon krenuo je prema Primorju. Dolaskom na Dupce, poviše Vrulje, svi smo nekako postali raspoloženi i živahniji, jer je dolje ispred nas bilo more, koje u tom momentu i nismo mogli vidjeti, jer je bila noć, ali smo osjećali da je ono tu, blizu nas. Tu noć smo marširali od sela Sviba u Imotskoj krajini do Baške Vode. Cilj nam je bio napad na Makarsku.

Odmah ujutro, nakon što smo se smjestili, moji mještani Ivo Turina (umro), Miro Nemčić i ja, dobili smo odobrenje da se možemo dva dana zadržati u posjetu svojim u rodnom selu Veliko Brdo. Međutim, u selu nismo ostali ni par sati, kad je kurir Frane Buklijaš došao po nas s naredjenjem da se odmah vratimo u Bašku Vodu. To nas je nekako iznenadilo i teško smo shvatili da se odmah odvojimo od svojih porodica i mještana. Nije bilo druge i nakon dva sata pješačenja, već smo bili u svojoj jedinici.

Prije nego smo išli u Veliko Brdo, čuli smo da ćemo uskoro napasti Makarsku, u kojoj su tada bile ustaše. Ta nam je vijest bila posebno draga i veselih smo se što ćemo imati časnu i odgovornu dužnost da istjeramo ustašku bandu iz naše drage Makarske. Velika većina boraca našeg bataljona (»krvavog bataljona« Ilije Antunovića, kako su ga nazvale ustaše nakon što smo ih potukli na Zagvozdu) bila je iz okolice Makarske, a i ostali borci s oduševljenjem su primili tu vijest o napadu na Makarsku. Ja sam bio u drugoj četi, gdje je bilo dosta Šibenčana (Zeljko Livić, Branko

Bukovski, Milan Lambaša, Milenko Cala) i drugi. Komandir naše čete bio je također iz Šibenika. Sjećam se tih drugova s velikom zahvalnošću. Naime, krajem siječnja 1943. godine, od strane Okružnog komiteta SKOJ-a pismenim putem zatraženi su dobrovoljei-skojevci koji bi išli u NOB na kurs za vojno-političke rukovodioce. Taj kurs je trebao početi u prvoj polovini mjeseca veljače u Livnu. Ja sam se javio na taj kurs. Od kuće sam išao 4. veljače i sutradan stigao u Sošiće na Biokovu. Nakon nekohko dana grupa od 10—15 skojevaca, na čijem je čelu bio, kako mi se čini, drug Ante Raos iz Vrgorca, krenula je po velikom snijegu i 10. veljače stigla u Livno. Kako je već bila započeta četvrta neprijateljska ofanziva kurs se nije mogao održati, već smo mi upućeni u sastav Primorskog bataljona, koji se kao treći bataljon 5. dalmatinske brigade, tada nalazio u selu Prolog. Raspoređen sam u 2. četu, desetar mi je bio Zeljko Livić, koji me naučio rukovati puškom, vodnik Milenko Caleta, a komandir čete Milan Skračić. Mene, kao omladinca od 16 godina, posebno je dirnula pažnja i briga starijih drugova, koju su imali prema meni.

Napad na Makarsku je tada odložen, jer su Nijemci prodrli na poluotok Pelješac. Naš bataljon se uvečer ukrcao na brodove-trabakule. Ujutro smo stigli u Orebić. Odmah smo krenuli dalje prema istočnom dijelu poluotoka, u susret neprijatelju. Istog jutra stupili smo u borbu s Nijemcima. Tu smo sreli i neke jedinice nedavno formirane XIII južno-dalmatinske brigade, koje su do tada imale prilično gubitaka. U toj brigadi su bili mladi i još neiskusni borci s Korčule, Mljeta, Lastova i Pelješca, a to su im s vrlo jakim neprijateljskim snagama bile i prve borbe. Naš je bataljon uspio zaustaviti napredovanje Nijemaca i odbaciti ih do položaja iznad sela Potomja, do brda sv. Jure. Tu smo nekoliko dana i noći imali vrlo teške borbe. U noćnim jurišima, u kojima sam i ja sudjelovao, uspjeh smo neprijatelja odbaciti i s toga brda. Sjećam se, da sam se u nekim jurišima i previše istrčavao naprijed, pomalo se odvajajući od svojih drugova i zbog toga mi je prijetila opasnost da nastradam i od svojih suboraca. Nijemci su preko dana bacačima i artiljerijom često tukli naše položaje na brdu sv. Jure, ali ga tada nisu uspjeli zauzeti. Mi smo jednu ili dvije večeri išli na juriš da bi zauzeli brdo Rotu iznad mjesta Kune, ali u tome nismo uspjeh.

/

Nama je bombašima, prije odlaska u juriš, komandant bataljona davao uputstva gdje i kojim pravcem da nastupamo i kako da se i u kom momentu postavimo, a za vrijeme juriša nas je hrabrio, uzvikom: »Naprijed bombaši, juriš!« Možda su ti juriši mene posebno obavezivali, jer sam volio i poštivao svog komandanta. Drug Ilija je na mene ostavio trajan utisak kao čovjek i drug. Mjesec dana prije toga, kod sela Studenaca, kao četni kurir donio sam neko pismo u štab bataljona. Naišao sam u času kad se dijelio ručak. Tada je komandant bataljona svoj dio ručka iz svoje porcije iskrenuo u moju porciju, nutkajući me. Meni je to bilo jako neugodno, da meni, običnom borcu komandant daje veći dio svog ručka, a znao sam da je on podjednako gladan kao i drugi borci. Uz to, još mi je rekao: »Uzmi, pojedi, jer tebi je sada više potrebno nego meni«. Tada sam stvarno bio jako smršavio i sigurno sam slabo izgledao. Pojeo sam ručak sa slašću. Taj primjer očinske pažnje i lične brige prema jednom nepoznatom kuriru ostavio je u meni trajan i pozitivan utisak.

Poslije desetak dana borbe na Pelješcu, naređeno je u toku noći povlačenje. I tada sam se kao četni kurir, slučajno zatekao u jednoj grupi boraca, koja se u tom povlačenju nekako neorganizirano odvojila od svoje glavnine. Tek sutradan smo se ponovno priključili svojim četama. Tada mi je komandir čete Cala, ozbiljno, vojnički, skrenuo pažnju na moju grešku, i rekao mi da se nisam smio od njega udaljavati. Taj prijekor sam vrlo ozbiljno shvatio. Do tada sam mislio, da je komandir, bar prema meni, nekako predobar i popustljiv. Poslije ove »bukvice« uvjerio sam se, da je Cala kao čovjek i starješina pošten i pravičan, da kod njega nema popuštanja prema nikome. Takav njegov vojnički i drugarski stav vjerujem da je dosta utjecao i na formiranje moje boračke ličnosti. Inače, komandir je bio veseljak i šaljivčina, znao je često puta, kad nam je bilo najteže, povesti pjesmu i svi bismo tada zapjevali, a to nam je bilo veliko duševno olakšanje.

Prema mom sjećanju u tim je borbama na Pelješcu poginuo i bio sahranjen na groblju u Potomju borac Krsto Šabić iz Makarske, kao i borac Franić, iz Vrgorca. Također je tada bio teško u pluća ranjen Živko Veža iz Podaca, kao i Branko Bukovski iz Šibenika i Depolo sa Hvara.

U predahu tih borbi, u nekoj maloj sobi, za nekohko nas boraca-skojevacu, među kojima sam bio i ja, desio se jedan divan i radostan trenutak, kojeg ću pamtiti dok sam živ. Rečeno nam je da ćemo za svoje borbeno i vojničko zalaganje biti primljeni u redove slavne KPJ. To je bilo 6. studenoga 1943. godine. U prisustvu bataljanskog biroa, sastankom je rukovodio drug Ivan Salko, zamjenik komesara čete i on nam je saopćio da smo od toga dana postali članovi Komunističke partije Jugoslavije. Na tom sastanku primljeni su još i drugovi: Miro Nemčić, Frane Prodan (umro) i Blagajić sa Šolte.

Salko nam je tada naglasio, kako smo do sada u teškim borabama, kroz mnoge juriše pokazali da smo spremni sve od sebe dati radi oslobođenja našeg potlačenog naroda od mrskih fašističkih okupatora, kao i domaćih izdajnika. A ubuduće, kao članovi Partije moramo biti još spremniji i borbeniji, da uvijek i na svakom mjestu budemo za primjer drugima, da savjesno izvršavamo sve partijske zadatke, ako je to potrebno da u interesu svoga naroda damo i svoj mladi život. Tih dana i u drugim je četama nekoliko boraca-skojevacu primljeno u članstvo KPJ. Koliko se sjećam, među njima su bih: Ante Bačić, Zvonko Cetinić, Dušan Nodilo i Miloš Paunović.

Sa Pelješca smo se preko Trpnja brodovima prebacili ponovno u Makarsko primorje, upravo u Podgoru. Tu su mog mještani na Ivu Turinu i mene pozvali u štab bataljona i naredili nam da idemo u Bašku Vodu po mazge, koje su tu ostavljene ranije, prilikom našeg odlaska za Pelješac. Mene su odredili kao odgovornog za izvršenje ovog zadatka. Odmah smo se spremili i krenuh prema Baškoj Vodi. Išli smo kroz Gornje Tučepe, onda obroncima Biokova, malo iznad sela Kotišne i Makra i stigli negdje oko šest sati navečer u Veliko Brdo. Kako smo se do jutra trebah vratiti u Podgoru imali smo prilično vremena i tada smo se dogovorili da ostanemo jedan sat sa svojimima, pa onda da krenemo dalje. Poslije toga, došao sam do Ive i rekao mu da sada trebamo ići, jer tko zna što nas još čeka na putu i da li ćemo se s mazgama

U svibnju 1944. godine, u borbama na otoku Šolti, drug Ivan Salko bio je teško ranjen. Završio je svoj život u moru, nakon što su Nijemci potopili naš brod, koji je prevozio ranjenike sa Šolte na otok Vis.

do jutra moći vratiti u Podgoru. A on meni govori: »Vice, molim te, idi ti sam, ja bih ostao sa svojim i čekat ću te ovdje, dok se ti ne vratiš«. Meni se tada bilo teško odlučiti što da radim. Stao sam malo i zamislio se. Shvaćam ga, kao i razloge zbog kojih bi on želio ostati. Tu mu je žena, djeca i roditelji. Dobro sam ga poznavao, jako sam ga cijenio kao čovjeka, druga i borca. Bio je prilično stariji od mene, a i prije mene je išao u partizane. A mislio sam: što bih ja sam uradio ako slučajno naiđem na putu na neku ustašku zasjedu, pa zbog toga ne bih uspio izvršiti dobijeni zadatak? U mom sjećanju se tada pojavi onaj trenutak kad sam nekoliko dana prije toga primljen u KP i dao obećanje da ću izvršiti svaki zadatak koji pred mene bude postavila naša Partija. Tada rečem, iako prilično teška srca: »Ivo, moramo obojica zajedno poći dalje«!

I pošli smo, ali u Baškoj Vodi od jednog odbornika smo dobili odgovor da su fnazge u međuvremenu dali nekoj drugoj jedinici. Tako smo se pred zoru vratili u Podgoru bez mazgi. I odmah smo sa brigadom krenuli preko Biokova, ne bi li zaustavili Nijemce koji su s prilično jakim snagama nadirali od Imotskog. Nekoliko dana smo se borili oko sela južno i jugoistočno od Imotskog, ali nismo mogli spriječiti daljnje nadiranje jačeg neprijatelja. Morali smo se povući i opet smo stigli u Podgoru.

Po vrlo jakom jugu u toku noći smo se trabakulom prebacili do Sumartina na Braču. Tu smo ostali do slijedeće noći i nastavili vožnju do otoka Hvara. Iskrkali smo se u Staram Gradu i nakon kraćeg zadržavanja smo nastavili i došli u selo Selca, nekoliko kilometara udaljeno od Starog Grada, na putu prema Hvaru. Bilo je to polovinom studenog 1943. godine. Bataljon je tu ostao na odmoru.

BORBA NA PELJEŠCU I KORČULI

Mariti

Šiškov

<

Koncem listopada 1943. narod Pelješca dočeka nas je kao svoje sinove i kćeri, častio nas u prolazu onim što je imao, a najviše suhim smokvama i vinom. Bilo je dosta suza izazvanih čežnjom da se spriječi njemačko zauzimanje poluotoka i strahom od okupatorovih zvjerstava. To nas je osnažilo i pojačalo želju da što prije napadnemo neprijatelja. U našoj koloni zaori se bor-bena pjesma. Kada smo stigli blizu položaja kod jedne crkve taman se kuhala gusta riža. Dobili smo još i čašicu dobrog vina. Ovakvi krepki ručak odavno nismo poje i to je za nas bilo vrlo ugodno iznenađenje. Čak smo mogli i »repetirati«, što je ostalo nezaboravljeno u našem sjećanju.

BOMBASI U AKCIJI

Na večer se pripremao napad na neprijatelja. Sazvan je zbor čete. Okupili smo se kod crkve i okrenuti prema položaju koji su držali Nijemci ispred sela Kune. Starješina 1. čete poziva bombaše. Svaki je dobio po šest ručnih bombi. Objasnjeno nam je da će se u napadu bombaši kretati ispred streljačkog stroja čete. Kada je pao mrak mi smo bombaši išli na čelu jedinice. Prije nego smo došli do linije koja nam je prije pokazana odjednom Švabo opali iz puške dva-tri metka, poslije čega se čulo kako bježe. Netko od naših poviče: »Bježe, juriš!« Pojurimo za njima, ah to je bila

samo njihova predstraža isturena dosta ispred njemačkog položaja. Dolazimo u podnožje uzvišenja na kome su Nijemci. Oni još ne otvaraju vatru. Možda su čekali da se vrati njihova predstraža. Dok smo se penjali uz padinu, Nijemci otvoriše vatru iz šaraca i pušaka. Mi bombaši podilazimo prema vrhu dosta usporeno zbog teškog uspona i noćne tmine. Kada smo se dosta privukli vrhu, padne komanda: »Pali, juriš!« Uz veliku viku bacamo bombe zaštićeni vatrom naših puškomitraljeza. Gorila je čuka.

I dalje smo puzali sve bliže Nijemcima, ali je bilo teško kretati se zbog oštrog kamenja. Pa ipak smo uz ogromnu požrtvovnost potisnuli protivnika. Iako smo imali dosta žrtava u ovoj zaglušnoj i plamtećoj noći borca nije ništa pokolebalo. Hrabro smo prilazili neprijatelju koji se grčevito branio. Morali smo se na nekim mjestima penjati kao alpinisti da bismo iz blizine udarili po hitlerovcima. Ugledam kako nas s lijeve strane jedan njemački šarac grdno obasipa. Nisam dobro ni sredio ovo zapažanje u svojim mislima, a ovaj isti šarac pogodi našeg borca. Poluglasno opusjem majku mu švapsku. Nijemac pojača vatru rafalom prema nama kao da je čuo moju psovku. Pogodeni drug se nije puno mučio. Ostao je na mjestu mrtav. Spopala me tuga zbog gubitka dobrog borca i mojeg mještanina Petra Kovača pok. Frane, iz Kaštel-Sućurca.

Vodi se i dalje borba za svaki kamen, uz veliki napor. Za kratkih zatišja čulo se kako ranjeni fašisti zapomažu. Borba ove noći ne jenjava i sve gori od eksplozija. U neko doba do mene dopre glas da se neki Nijemci već predaju. Čujem naše da viču: »Evo dva zarobljena!« »Predala su se još tri!« Netko dodaje: »Vodi ih dolje!« Pomalo sam neraspoložen što drugovi zarobiše Nijemce, a ja ne uhvatih ni jednoga. Stalno mislim kako bi valjalo da i ja zarobim nekog vruga. Valjda i ja nešto vrijedim. Nisam ni ja kukavica. I ja volim ovaj pelješki narod. Moram i ja smanjiti broj okupatorskih vojnika. Svoje suborce koji su noćas uhvatili žive Švabe ne bih sutra mogao u oči gledati od srama, a da ja nisam ni jednog zarobio. Zarekao sam se da i ja moram zarobiti kojeg Nijemca. Do mene se nalazio Božo Milina kojem se obračam, iznoseći mu moju namjeru. Božo mi na to veli: »Marine, bit će teško. Zapali smo u ovo ogromno kamenje, ali ipak moramo nekog Nijemca zarobiti ili bar uništiti onaj gore bunker i donijeti njihovo OrUžje.«

— ... .. ;,•>| , ;,,,

Predložim da uništimo onaj »šarac« na lijevom krilu, što je desetak naših boraca izbacio iz stroja. Ja ću prvi. Odlazimo prema dogovoru, šuljajući se od kamena do kamena prema vrhu čuke -bunkera, a ovaj Nijemac iz »šarca« stalno tuče svoju lijevu stranu. Naše kretanje malo je usporavano, jer je Nijemac iz bunkera nasumice bacao po koju bombu na našu stranu. Neotkriveni stigli smo dosta blizu bunkera, iz kojeg čujemo njemački govor. U tami naziremo figuru s kacigom, a izrazito vidimo »šarac« iz kojeg tuče, jer je bio užaren kao da je za kovanje.

Uvjerili smo se da nismo još primijećeni, jer Nijemci ne obraćaju pažnju na svoju desnu stranu i ne sluteći što ih od tuda čeka. Privukavši se vrlo blizu, dižemo se u pognutom stavu s uperenim puškama na onog što se vidio dosta dobro. Snažno povičemo: »Ruke uvis!«

Iznenaden, Nijemac se ispravio, ostavši kao ukočen. Niti ne diže ruke za predaju. Videći da mu mi ne prilazimo, on pokušava zgrabiti »šarac«. Milina i ja u isti čas pucamo iz pušaka i bacamo ručne bombe na bunker. Stade skrika i vika Švaba, jer ih je tu bilo više.

Sačekamo malo razmišljajući što da radimo dalje. Više se Nijemci nisu čuh. Ja se ponovno žalim Mihni kako nećemo zarobiti nijednog Nijemca, jer su me te misli teško pogađale. Ostajemo još par minuta odvojeni, jedan od drugoga dva-tri metra. Bih smo zatečeni ponovnim upadom Nijemaca u ovaj bunker. Jedan je s nogu iz »šarca« tukao prema nama. Mene nešto pogađa u vrat i rame. Padam preko kamena. Sreća u nesreći što sam se našao pozadi kamena, jer je otvorena takva vatra da i sami ne znamo kako smo ostali živi. Bombe su letjele preko nas, pa smo zaključili da oni i ne znaju da smo tako bhzu. Na vratu osjećam bol. Opipavam se rukom. Vrat mi je obliven krvlju koja se sliva niz prsa i leđa. Pokušao sam zaustaviti krvarenje prstom gdje mi je komad od metka rasprsnutog u kamenjaru ušao kroz lijevo rame. Milina šapće: »Ranjen sam. Stuklo mi je sva leđa.« Primaknem se do njega i vidim da nema krvi, ah nije mogao podnijeti dodir moje ruke po leđima. Milini ne govorim odmah o mom ranjavanju, ah on je slutio da sam ranjen. Šapćem mu tiho da mi pogleda i opipa rukom po vratu i leđima. Pustio je tako, pa reče: »Bogati, ranjen si, ajme kako ćemo, je li te puno... Ništa ne vidim, samo

znam da si sav krvav«. Kažem mu da nije tako strašno i da ću izdržati. Njemu je bilo odmah lakše, jer je mnogo vodio računa o meni. Nisam mu kazao koliko me boli, jer sam znao da bi mu to teško palo. Njegov savjet poslušam, pa se oprezno, nečujno i sporo spuštam u pravcu što mi ga je pokazao. Poslije desetak koraka susrećem bolničarku Vidu Davidović. Bila je to djevojčica niskog rasta, ali dobra i hrabra. Uzme mi pušku i vodi me u podnožje. Putem naidemo na jednog rukovodioca koji je na rukavu imao trokut s petokrakom u sredini. Osvijetlio me je džepnom lampom. Opazivši samo manje ogrebotine na vratu, ohrabri me da se ne radi o težim ozljedama.

Tada ponovno odlazim prema vrhu, gdje je ostao Božo Milina. Mala razdaljina do vrha činila mi se vječnost. Od krhotina ručnih bombi koje su padale blizu nas nisam bio zahvaćen zahvaljujući škrapastom kamenju. Moj dolazak obraduje Milinu, jer je to bio dokaz da nisam ozbiljnije ranjen. Dogovarali smo se da se još malo privučemo bunkeru da bismo ga uništili. Bunker je bio na domašaju naših bombi, a njihove hand-granate su letjele oko nas, a većina preko nas. Zamahujemo i pogađamo nepokriveni bunker. Iz njega se više ne čuju nikakvi glasovi, niti zapomaganje, a ni »šarac«. Paljba sa desne strane je neprecizna i nije toliko opasna. Ponovno po treći put Nijemci nasrću na ovaj bunker, ciljajući sa dva »šarca«. Ne možemo podignuti glavu od dugih rafala. Tu smo se kratko zadržali, jer je netko od naših došao lijevo ispod nas i tihim glasom nam šapće da je naređeno povlačenje. Milina i ja se povlačimo između kamenja. Sretno smo se izvukli. Priključili smo se četi. Tada sam saznao da je ona vika na položaju o zarobljenim Nijemcima bila samo varka s namjerom da se demoralizatorski utječe na folksdojčere koji razumiju naš jezik.

Još nije svanulo. Smjestili smo se na spavanje. Nikome ne govorim da sam ranjen. Kad se svanulo neke drugarice vide da sam krvav i blijed. Očišćen sam od krvi, a rane su mi previjene. Drugarica Milka Mikulandra pratila me dio puta, a ja sam produžio do obale. Prebačen sam u bolnicu na Korčulu. Rastanak od drugarskog kolektiva bio mi je teži nego ranjavanje. U bolnici sam ponovno bio previjen i pregledan. Kad su mi kazali da bi trebalo ići dalje, molio sam da ostanem tu dok mi malo zarastu rane da bi se što prije vratio u moju jedinicu. Tako je i bilo. Povratak

u jedinicu izazvao je veliko zadovoljstvo i veselje za mene i moje drugove koji su uzeli obavezu da mi ne dozvole nositi municiju i oružje. Srećko šiškov je pored svog »šarca« nosio čak i moju pušku.

Sa Pelješca naša brigada se prebacila na Biokovo gdje je vodila borbu s nadmoćnijim njemačkim snagama u namjeri da se probije prema Aržanu. Usljed jakog pritiska neprijatelja naše snage su se morale povući na otok Hvar.

SA HVARA NA KORČULU

Naš 2. i 4. bataljon prebacili su se 24. prosinca 1943. godine na otok Korčulu da pomognu borcima 13. i 1. prekomorske brigade koje su već vodile borbu oko Smokvice. Približavajući se Smokvici cestom smo susretali borce koji su se povlačili malo i neorganizirano, a dosta iscrpljeni i umorni.

Komesar 4. bataljona Branko Franetović i Vaso Đapić zamjenik komandanta bataljona, ocijenivši situaciju vrlo ozbiljnom, brzo su poduzimali mjere da zaustave nadiranje Nijemaca. Kao kurir štaba bataljona često sam bio uz njih.

Vijest o ranjavanju komandanta 26. divizije Nike Martinovića, teško se dojmila boraca i rukovodilaca. Prevrtnje našeg kamiona punog municije nije imalo težih posljedica, jer srećom nije došlo do eksplozije. Borci našeg bataljona su prihvatili borbu sa Nijemcima i gonili ih bez obzira na žilav otpor i pojačanja. Na kosi s lijeve strane ceste što vodi u Smokvicu, gdje je smrtno ranjen komandant divizije, vodila se teška borba. Praštale su ručne bombe s obje strane. Tada sam bio poslan u četvu da donesem izvještaj o našim gubicima. Prispio sam upravo kad je jednog druga ranilo. Taj drug, prije nego što je ranjen, pokušao je da ugrije ruke među koljenima, jer je bilo dosta hladno. Metak mu je prošao kroz oba koljena i kroz oba dlana.

Pregledao sam ranac jednog poginulog Švabe i našao okrugli mirisni sapun i još neke stvari. Po povratku u štab primijetim uz obalu da plovi jedna trabakula puna Nijemaca. Bilo je očigledno da se Nijemci namjeravaju iskrcati nama s leđa. Dolaskom u štab odmah sam o tome javio komesaru i komandantu bataljona. Morao sam se vratiti da obavijestim jedinice za povlačenje.

Usljedio je povlačenje našeg bataljona. Marševska kolona od Smokvice do Prigradice išla je skoro sve cestom. Na začelju sam pješačio uz komesara bataljona, koji mi je usput govorio o našoj oslobodilačkoj borbi, a pri tome ruka mu je bila često na mome ramenu. Stigavši u Blato ugledam kako leži na pokrivaču, teško ranjen u glavu, Kažo Rokov iz Kaštel-Gomilice. Za sebe, vjerujem, ništa nije znao. Samo kada bi ga pomakli ispuštao je jauk. Osoblje štaba bataljona prihvatilo se nošenja ovog ranjenika od Blata prema Prigradici. Znam dobro da će Rokova biti otežano nositi i da ćemo zaostati iza bataljona. Đapić je bio na čelu bataljona. Dosta smo bili odmakli od Blata kad me komesar pošalje natrag u Blato da dovučem neka mala kola koja sam vidio u prolazu. Stavimo Rokova na kolica, ali ga je mnogo treslo pa je još više jaukao. Zbog toga smo ga ponovo nosili u pokrivaču do jedne zgrade pred kojom je bilo razbacano mnogo madraca i drugog inventara. Tu se nalazio jedan kamion; bio je sposoban za vožnju, ali je bio zapao u jarak pored puta. Uz pomoć veće grupe boraca kamion je izvučen na cestu. Vozač pali motor i Kažimira Rokova dižemo u teretnjak gdje smo se i mi smjestili. Za to vrijeme, čete našeg bataljona već su došle u uvalu Prigradice. Kad je naš kamion izbio iznad Prigradice opazili smo u uvali dvije trabakule, jer se nije još bilo potpuno smrklo. Komesar Branko Franetović iskoči iz kamiona u namjeri da zadrži brodove, jer se čuo šum brodskih motora. Poletio je poprijeko prema uvali, vičući da nas sačekaju. Vjerojatno je mislio da su se naši borci već ukrcali i da će brodovi otploviti. Međutim, kasnije se ustanovilo da su ta plovila upravo dolazila da nas ukrcaju. Skočim i ja za komesarom, koji je žurio da bi spasio ranjenog Rokova i ostale. Netko je s ceste pucao uvis iz šmajsera s namjerom da brodovima dade znak da nas još ima za evakuaciju. Odmah zatim komesar ispred mene naleti na nagaznu minu koja ga ubije. Eksplozija me je dosta zbulila. Prije nego što je umro, komesar je jeknuo: »Drugovi!«

Vraćam se oprezno na cestu s tugom za poginulim komesarom kojeg sam mnogo volio i koji me je volio. S ceste sam vidio brodove da nestaju iza rta što zatvara uvalu. Naide neki civil, dolazeći iz uvale i kaže nam da ima mina na cesti i dolje na obali. Zahtijevali smo da nas povede do uvale, pošto je znao gdje su postavljene mine.

U uvali je nastalo komešanje. Dobilo se odobrenje da se borci prebacuju malim čamcima koji su se tu zatekli. Većina broдика bila je nasukana i bez vesala koje je trebalo tražiti po kućicama u mraku. More je te večeri bilo dosta valovito, ali nismo smjeli čekati svanuće, jer Nijemci će sutra već stići ovdje. Bilo je većih i manjih čamaca, ali zbog uzburkanog mora vodilo se računa o broju ljudi što ih može primiti svaki čamac. S ostalima gurao sam i ja brodice s obale u more, ali nisam imao sreće da budem ukran. Tužno sam gledao za brodom koji odmiče, razmišljajući o svojoj sudbini ako ostanem u Prigradici, ali siguran da neću biti zarobljen.

U mraku sam prepoznao glas Vase Đapića koji je čekao da se posljednji borac ukrca. Kod njega su Mujo Ibrahimpašić, zamjenik komesara bataljona, obavještajni oficir bataljona i još neki rukovodioci. Čamci su se otišli prema pučini. Na obali nije bilo više broдика. Jednu barku bacah su valovi prema obali. Tada ih Đapić zovne da dođu u kraj i naredi da neki izađu. Izašao je Pave Šiškov, a za njim još neki. Po Đapićevu naredenju prvi je ukran ranjenik Kažimir Rokov. Zatim udoše Mujo, Đapić, Rus, Despotović i još neki. U barci je bio i jedan borac sa šarcem. Stojim na malom pristanu i rezignirano gledam posljednju barku i svog komandanta u njoj. Trgne me pitanje iz barke: »Znaš h veslati, Marine?« S oduševljenjem odgovorim da znam, iako u tome nisam imao iskustva.

Čim sam se ukrcao, prihvatim veslo i sa drugim veslačem počnemo voziti. Malen rastom i fizičkom snagom nastojim da izdržim koliko sam mogao. Odmakli smo se od Korčule koju više ne vidimo. Valovi nas valjaju i ljuljaju i nalijevaju more u čamac. Više ne mogu da veslam. Snaga se iscrpila. Netko me zamijenio, a ja uzeo da crpim more iz rasušenog korita. Borimo se za život na tamnoj pučini mora koje vreba da nas proguta. Strepimo da ne naiđe neprijateljski brod. Ne znamo koliko smo se odmakli od otoka i kamo plutamo. Nade su nam male da ćemo izdržati, posebno za ranjenog Rokova. Ni meni nije lako. Više ne izbacujem vodu iz čamca. Sav sam požutio. Uхватило me veliko bljuvanje. U naručaju me drži Despotović. Čudno je bilo kako je Rokov izdržao. U svanuće vidimo da smo dosta odmakli od Korčule.

U tim trenucima Đapić nas je svih hrabrio, pa bi ubacio i po neku šalu. Motrimo da se odnekud ne pojave Nijemci i čudimo

se što nas još ne gađaju topovima s Korčule. U daljini ugledasmo jedan brod koji nam plovi u susret. Pobjali smo se da nije neprijateljski. »Šarac« je bio pripravan. Netko radosno vikne: »Naš je!« Podigli su nas u brod. Više nisam bio sposoban da bilo što uočim i shvatim.

Slijedećeg dana saznao sam da su brodovima naše mornarice evakuirani i oni drugovi što su ostali na Korčuli, za čiju je sigurnost bio odgovoran Momčilo Dobrota, zamjenik komesara prateće čete.

VESLAJUĆI S KORČULE NA ŠĆEDRO

Ante   Pavlov   Pavišin

Naš 4. bataljon, 24. prosinca 1943. godine, brodovima partizanske mornarice prebacio se sa Hvara na Korčulu da bi spriječio prodor neprijatelja prema zapadnom dijelu otoka.

U ranim jutarnjim satima iskricali smo se u Velu Luku, gdje smo bili vrlo lijepo dočekaní od strane narodne vlasti i mještana koji su se okupili na obali da nas pozdrave i ponude suhim smokvama i rogačima, vinom i rakijom. Nismo mogli da se zadržimo ni trenutka, jer smo odmah morali krenuti prema Blatu i Smokvici, da bi se što prije suprotstavili Nijemcima koji su potiskivah naše snage na otoku. Narod i mjesne vlasti su nas ipak htjeli počastiti, pa su na obali poredah nekoliko vreća punih smokava, a mi borci, kako smo nailazili u koloni, imah samo toliko vremena da ne zaustavljajući se primimo šaku smokava i to u kapu. Odmah smo nastavili pokret ka Smokvici. Putem smo susretah grupe ljudi, uglavnom žene, djecu i starce koji su žurili prema Veloj Luci, bježeći od okupatorskog nasilja.

Nakon kraćeg ali žestokog sudara uspjeh smo odbaciti nje-mačke snage ka Smokvici, a zatim i zauzeti mjesto. Međutim, ubrzo smo bili zaustavljeni, pa smo tako vodili borbu u smokvičkom polju, u neposrednoj blizini neprijatelja. Bih smo tako blizu da nam čak ni hrana nije mogla biti doturena na položaj.

Oko Smokvice se krvarilo i ginulo. Culi smo da je teško ranjen, a kasnije da je od rana umro komandant 26. divizije Niko Martinić, te da su ranjeni komandiri Ivo Tomić i Mirko Despotović, te komesar čete Gvido Lučić. Za Gvida su rekli, ako preživi da će

ostati teški invalid. Pričalo se tada među nama borcima da je neprijatelj uspio izvršiti desant u našu pozadinu i da je zaprijetila opasnost da nas opkoli. S obzirom na to da se po danu nismo mogli odvojiti od neprijatelja, kada se dobro smračilo naređeno je povlačenje. Postepeno smo se počeli odljepljivati od neprijatelja. Jedinice koje su se povlačile uz cestu Smokvica—Blato bile su sretno ruke, jer su naišle na hranu, koja se nalazila par stotina metara iza naših položaja, a nije nam dostavljena uslijed neprekidnih i žestokih okršaja. Čim je neprijatelj osjetio naše povlačenje počeo je nastupati za nama i tući nas bacačima. Tako nas je pratio u stopu do blizu uvale Prigradice. Bili smo iznureni, jer smo cijeli dan marširali i vodili borbu već drugi dan gladni i žedni. Većini je jedino jelo bilo one smokve koje smo primili prilikom iskrcavanja u Veloj Luci.

Stigli smo u uvalu Prigradica gdje su nas trebali čekati naši brodovi i ukrcati nas i prebaciti na otok Hvar. Međutim, kad su prve jedinice dolazile u luku, na obali je odjeknula snažna detonacija, a također su se čule i vidjele eksplozije mina neprijateljskih bacača. Možda je to utjecalo da se naši brodovi vrate natrag na otok Hvar ne ukrcavši nas. Onda se nagađalo među nama da je eksplozija u luci bila namjerno izazvana od strane petokolonaša. Neki su tvrdili da su to aktivirane nagazne mine. Luku Prigradicu nadvisuju brda kojima je okružena.

Oko pola noći, vidjevši da nema brodova, među borcima i stariješinama je pomalo nastalo uznemirenje zbog vrlo neugodne situacije u kojoj bismo se našli ako bi neprijatelj uspio ovladati okolnim brdima. Jedan stariješina je pitao vjerojatno svog pretpostavljenog što da radi, a on mu je odgovorio nešto što nisam dobro čuo ni razumio. Bila je noć a svjetlo se nije smjelo paliti, pa se u mraku nije moglo ni prepoznati lica. Pomišljalo se da se vratimo natrag i u unutrašnjosti otoka da organiziramo obranu. Ali to bi bilo vjerojatno vrlo teško izvodljivo ne samo zbog toga jer su borci bili zamoreni, gladni i bez dovoljno municije, nego i zbog nadmoćnosti neprijatelja. Prigradica je ribarsko naselje, pa je bilo dosta ribarskih čamaca izvučenih na kopno, a mještana skoro da nije bilo. Kuće su bile puste i zatvorene.

Ne znam na čiju inicijativu, tko je predložio, tko je prvi počeo ili tko je naredio, ali odjednom su se počeli borci i neke stariješine

u grupama dogovarati kako iskoristiti ove čamce za prebacivanje na Hvar. Nastala je jurnjava po kućama da se traže vesla. Ja, još neki borci i komesar prve čete Bruno Mejarić otvarali smo vrata na kućama dok nismo našli tri vesla. Onda smo došli do čamca i birali koji da gurnemo u more. Odlučili smo se na jednu gajetu, dužine oko pet metara. Ali kada smo je gurnuli u more vidjeli smo da propušta vodu kao rešetko, jer tko zna koliko je vremena bila na kopnu. Cim smo čamac gurnuli u more borci su odmah počeli uskakati u njega. U žurbi je nekim oružje i oprema popadala u more, ali oni borci koji do tada nisu imah prihke voziti se nekim plovilom, a opazivši da je brodsko korito puno mora, ponovo su iskakali iz čamca.

U našem čamcu grupa je brojila više od deset drugova među kojima: Bruno Mejarić, komesar čete, Ante Belas, vodnik, borac Nikola Dobrošev, čini mi se Soltanin, Marin Bonacin iz Kaštel-Sućurca, jedna drugarica bolničarka, referent saniteta naše čete... Bilo je još boraca s otoka Visa i Brača, kao i nekohko drugova iz Bosne. S obzirom na to da nas je bilo više Dalmatinaca koji smo znali veslati, odmah smo počeli veslati s tri vesla, a nekohko je boraca porcijama crpilo more iz čamca. Spomenuta drugarica bolničarka, nenavikla na vožnju na uzburkanom moru, a pogotovo u ovakvim uvjetima, odmah je legla pod pramac, iako je razina vode u čamcu stalno bila bar 10 centimetara. Ja sam skinuo cipele i čarape, zavrnuo nogavice hlača, jer nisam bio siguran da se nećemo prevrnuti i potopiti. U tom slučaju tako bi mi bilo lakše plivati. More je bilo dosta valovito, jer je puhala jaka bura.

Još nismo ni isplovih iz uvale a puklo nam je jedno veslo tako da smo morah voziti samo sa dva vesla, strahujući neprekidno da nam ne pukne još koje. Onda bismo se našli u bezizlaznoj situaciji. Bila je pomrčina i ne znam tko je među nama znao pravac kuda treba voziti. Imah smo sreću što nas nisu primijetili njemački patrolni čamci, jer bi nas bili zarobili ili potopili. Ali sreća je bila što je more bilo uzburkano i mali čamci se nisu mogli primijetiti u pomrčini, a vjerojatno neprijatelj nije ni slutio da ćemo se mi prebacivati na taj način.

Tako smo nastavih veslati protiv valova u pramac. Kada je počelo svitati, a to je nakon pet-šest sati napornog, stalnog veslanja na smjenu, bih smo još bliže Korčuh nego otoku Hvaru. Ali sada

smo mogli barem uzeti dobar pravac prema otoku Sćedro, koji se nalazi između otoka Korčule i Hvara, ali bliže Hvaru. Bilo je još čamaca raštrkanih u kanalu koji su žurili prema Sćedru i Hvaru. Tada su nas nadletjela dva aviona i pošto nas nisu mitraljirali zaključili smo da su to saveznički.

Oko osam sati ujutro od pravca Korčule smo opazili oveci bijeli putnički brod koji ide prema nama, odnosno u pravcu Hvara. Tada smo promislili da su ono bili neprijateljski avioni koji su javili svom brodu da nas zarobi na pučini. U našem čamcu od naoružanja imali smo jednu protutenkovsku pušku, puškomitraljez, nekoliko pušaka i dosta bombi. Odmah smo se počeli dogovarati: ukoliko to bude njemački brod da svatko spremi po dvije bombe, pa kad dođe do nas, da ih bacimo na brod. Na našu sreću to je bio naš parobrod tipa »-Bakar«. Kasnije smo saznali da je taj putnički brod plovio iz Italije za Vis, ali je zbog nekog razloga noću zalutao, pa je Korčulanskim kanalom tog jutra uplovio u Hvar. Kada smo vidjeli da je brod naš, tražili smo dovikivanjem i mahanjem da nas prihvati, ali je on, ne znam iz kojeg razloga, išao pravo ka Hvaru ne prihvativši nikoga. I dalje smo morali veslati i oko deset sati prije podne stigli na otok Sćedro. Pristizali su i ostali čamci. Ovaj otok nije naseljen, a pronašli smo nekoliko ribarskih koliba i tu smo nekako zapalili vatru, grijali se i osušili odjeću.

Poslije neprospavane noći i naporne vožnje, glad je još više pritiskala sve nas koji smo imali sreću i uhvatili se obale otoka Sćedra.

Neki borci su bacali bombe u more s namjerom da bi ubili nešto ribe, pa pekli. U tome nije bilo uspjeha i tako smo gladni dočekali još jednu noć, bez velike nade da će po nas doći neki brod. Oko 20 sati sa Hvara je doplovio jedan brod i sve nas ukrcao. Krenuli smo u luku Hvar, a naši čamci-spasioci su ostali na Sćedru puni mora, a neki izvučeni na suho.

Brod koji nas je preuzeo plovio je bez pozicionih svjetala. Kada smo bili blizu grada Hvara došlo je do manjeg bočnog sudara s brodom koji je izlazio iz luke. Zbog toga je na brodu nekoliko boraca lakše povrijeđeno. Kako sam ležao na pramcu ispred puškomitraljeza talijanske marke, prilikom sudara skrivač plamena na cijevi udario me poviše oka i prosjekao kožu. Bio sam

krvav po licu, ali nisam znao o kakvoj se povredi radi. Pristavši uz obalu u Hvaru oko pola noći odmah sam bio odveden u bolnicu gdje su mi previh ranu. Zadržan sam u bolnici do jutra, a onda upućen u četu. U bolnici sam dobio mesnu konzervu i oko kilogram bijelog kruha. Kako je ovo bila prva hrana primljena poslije dva dana i dvije noći marša, borbi, neizvjesnosti, naporne vožnje u čamcu, fizičkih i psihičkih naprezanja, to sam pojeo kao od šale.